

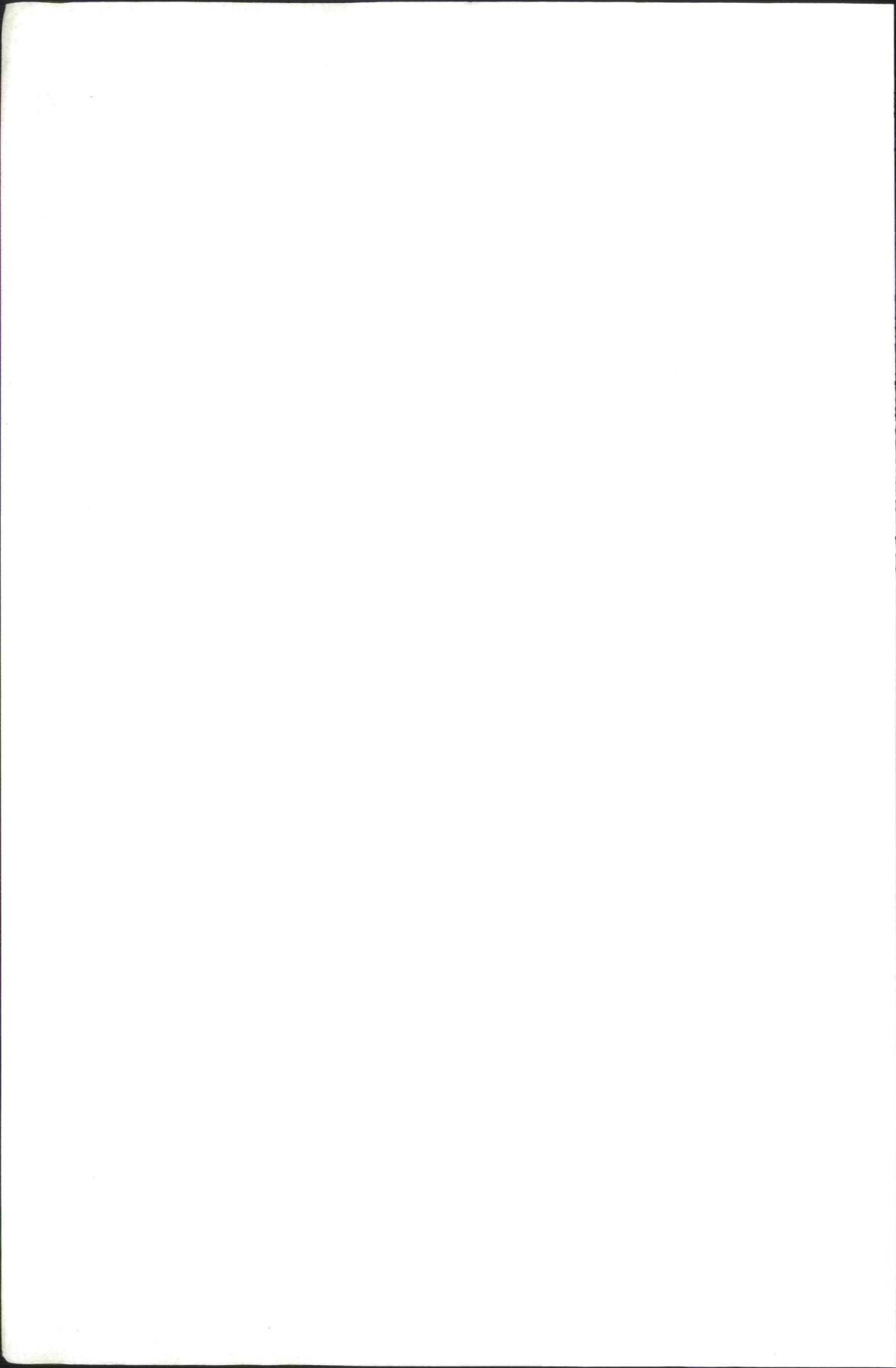
J A A R B O E K

Oud-Utrecht

1991

VERENIGING OUD-UTRECHT

J A A R B O E K

Oud-Utrecht

1991

vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht

VERENIGING OUD-UTRECHT

redactie:

Dr. P. D. 't Hart, drs. T. J. Hoekstra, mw. drs. A. L. Jordens, drs. H. L. Ph. Leeuwenberg,
drs. P. C. B. Maarschalkerweerd en mw. mr. J. van der Torren-Gerritsen.

colophon:

Vormgeving: Hans Lodewijkx, Tilburg

Opmaak: Grafische Producties Nieuwegein

Druk: Drukkerij De Boer-Cuperus bv, Utrecht

© **Vereniging Oud-Utrecht**

CIP-Gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Jaarboek

Jaarboek/Oud-Utrecht, Vereniging tot Beoefening en tot Verspreiding van de Kennis
der Geschiedenis van Stad en Provincie Utrecht. - 1970 - . . . - Utrecht:

Vereniging Oud-Utrecht.

Verschijnt jaarlijks

Jaarboek 1991/ [red. P. D. 't Hart ... et al.]

ISBN 90-71108-09-0

SISO utre 938 UDC 949.2830 (058)

Trefw.: Utrecht (provincie); geschiedenis; jaarboeken.

Inhoudsopgave

- 5 **Woord vooraf**

M. J. G. Th. Montforts

- 7 **De topografie van Utrecht in de Romeinse tijd**

Ph. Maarschalkerveerd

- 39 **Het Amersfoortse burgerschap in de late middeleeuwen**

Kaj van Vliet

- 59 **Thomas Basin in Utrecht**

R. Rommes

- 93 **Op het spoor van de dood**

De pest in en rond Utrecht

D. T. Koen

- 121 **Utrecht havenstad?**

*Zeventiende- en achttiende-eeuwse plannen tot aanleg van een scheepvaart-
verbinding met de Zuiderzee*

Hans van Deukeren

- 143 **'Zegt dat den honger een scherp zwaard is...'**

*Op zoek naar armoedecriminaliteit in de Vechtse venen
in de tweede helft van de achttiende eeuw*

J. J. Dankers

- 173 **Van weeshuis tot steunfonds**

Vijf eeuwen stichting van Evert Zoudenbalch

- 205 **Reacties en besprekingen**

G. J. Kylstra-van der Eijck

- 217 **Kroniek over het jaar 1990**

De Vereniging Oud-Utrecht is opgericht in 1923 en telt momenteel 1800 leden.

Doel: verbreiding van de kennis van en de belangstelling voor de geschiedenis van de stad en de provincie Utrecht.

De leden ontvangen een Maandblad en in december het Jaarboek en de Bouw-historische en Archeologische Kroniek van de gemeente Utrecht.

De vereniging organiseert lezingen en excursies en houdt zich actief bezig met het bewaken van het historisch erfgoed.

De contributie bedraagt

- voor leden *f* 47 (in het buitenland *f* 90)
- voor leden ouder dan 65 jaar *f* 41
- voor leden t/m 26 jaar *f* 30
- voor instellingen zonder winsttoegmerk *f* 80
- voor bedrijven *f* 100
- voor sponsors minimaal *f* 250

Inlichtingen:

Secretaris Vereniging Oud-Utrecht
p/a Alexander Numankade 199
3572 KW Utrecht

Van weeshuis tot steunfonds

Vijf eeuwen stichting van Evert Zoudenbalch

J. J. Dankers

Het Gereformeerd Burgerweeshuis, dat in 1491 als St. Elisabethsgasthuis door domkanunnik Evert Zoudenbalch werd gesticht, had eeuwenlang een vanzelfsprekende plaats in de stad Utrecht. De auteur laat zien hoe de regenten van het weeshuis door de eeuwen heen hun doelstelling, de opvoeding en verzorging van Utrechtse weeskinderen, hebben gerealiseerd. Uit vergelijkingen met andere steden en andere tehuizen blijkt dat steeds meer maatschappelijke en levensbeschouwelijke groeperingen hun eigen instellingen voor weeskinderen hadden. De opvoeding van de kinderen

De auteur is als historisch onderzoeker verbonden aan het Onderzoeksinstituut voor Geschiedenis en Cultuur van de Universiteit van Utrecht. Samen met zijn collega dr. J. Verheul schreef hij o.a. een studie over het Utrechtse Burgerweeshuis.

werd ook steeds sterker beïnvloed door ontwikkelingen van buitenaf. Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw streefden de wezenverzorgers onder invloed van het gezinsideaal naar een

individuele benadering van de kinderen. Ook onderwijsvernieuwingen drongen in het weeshuis door.

Dit historisch overzicht illustreert tevens de veranderende opvattingen over de rol van particulieren en overheid in de maatschappelijke zorg. Het schetst de strijd van de regenten voor het behoud van hun bestuurlijke zelfstandigheid. Deze werd bedreigd door de opkomst van de verzorgingsstaat. Sociale zorg was nu niet langer een gunst maar een recht. Na de sluiting van het weeshuis in 1963, vond het bestuur van de stichting, die tegenwoordig de naam Het Evert Zoudenbalch Huis draagt, verrassende nieuwe taken: de caritas heeft na vijfhonderd jaar nog steeds een actuele functie.

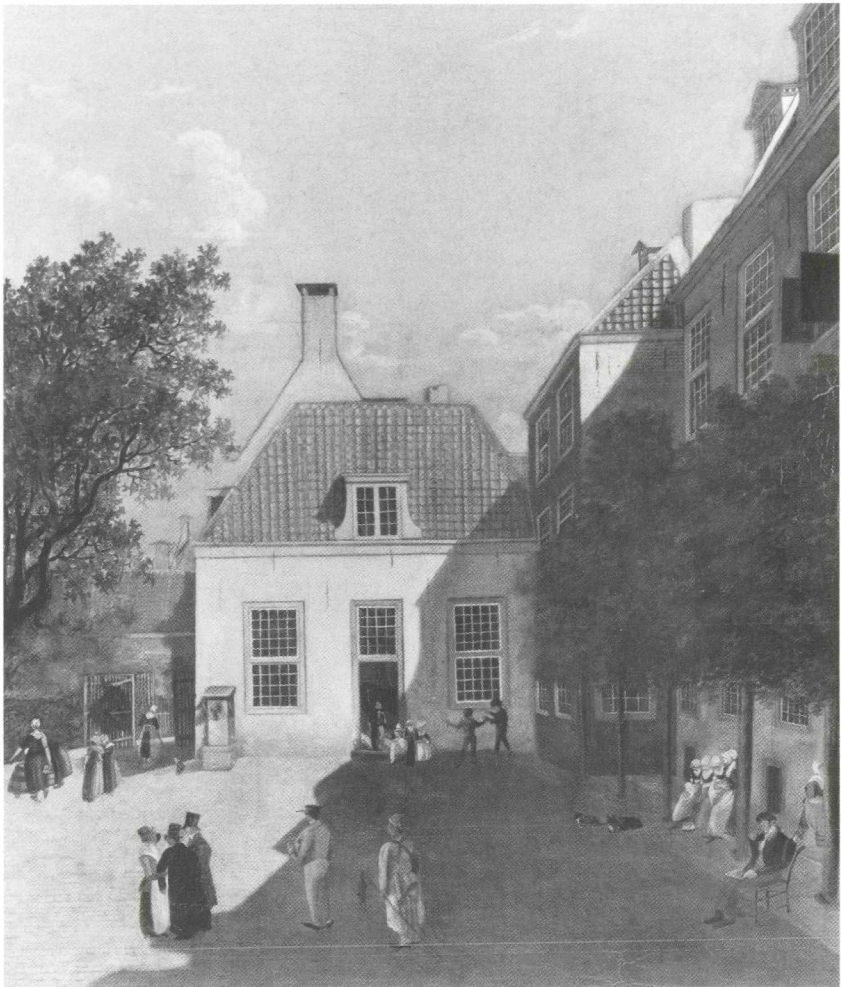
De stichting Het Evert Zoudenbalch Huis vertegenwoordigt, ondanks verschillende wijzigingen in de bestemming en in de naamgeving, nog steeds het door de Utrechtse domkanunnik Evert Zoudenbalch op 13 januari 1491 gestichte St. Elisabethsgasthuis. Sedert de sluiting van het eigenlijke tehuis in 1963 beheert de stichting de fondsen van dit voormalige weeshuis. Deze worden thans aangewend voor doeleinden die in het verlengde liggen van de vroegere activiteiten. Ter gelegenheid van het vijfhonderdjarig bestaan heeft de stichting een studie laten verrichten waarin de veranderende functie van het weeshuis in een breder historisch kader wordt geplaatst. Het vijfde eeuwfeest betekende voor de stichting behalve een uitzonderlijk jubileum, zeker ook bij uitstek een moment voor bezinning op de toekomstige functie. In het boek dat onder de titel "*Als een groot particulier huisgezin. Opvoeden in het Utrechts Burgerweeshuis tussen caritas en staatszorg, 1813-1991*"¹ ter gelegenheid van het jubileum verscheen, wilde de stichting zich daarom niet alleen rekenschap geven van haar verleden. Het boek moest door een beschrijving van de veranderde verhouding tussen caritas en staatszorg ook duidelijkheid verschaffen over de plaats van de stichting in de tegenwoordige samenleving en in de toekomst. Het eerste exemplaar werd op 12 januari 1991 aangeboden aan de burgemeester van Utrecht. Dit artikel beoogt een kort overzicht te geven van de belangrijkste conclusies van het historisch onderzoek dat zich vooral richt op de ontwikkelingen in de negentiende en twintigste eeuw².

Weeshuizen behoren tot de oudste vormen van geïnstitutionaliseerde sociale zorg die ons land kent. Vrijwel iedere stad van betekenis in de noordelijke en westelijke provincies van de Nederlanden beschikte in de zeventiende eeuw over een eigen weeshuis. In grote steden bestonden vaak zelfs meer weeshuizen, bestemd voor uiteenlopende bevolkingsgroepen. Zoals de naam van het Utrechts Gereformeerd Burgerweeshuis al aangeeft, maakte men in de zorg voor verweesde kinderen niet alleen onderscheid naar gezindte, maar ook naar maatschappelijke achtergrond. Weeskinderen van arme lieden, vondelingen en verlaten kinderen gingen naar andere tehuizen dan de wezen wier ouders hadden behoord tot de burgers van de stad. Ook bestonden er grote verschillen in de wijze waarop deze tehuizen werden bestuurd. Sommige weeshuizen werden, zoals in het geval van het Gereformeerd Burgerweeshuis, beheerd door een regentencollege dat geheel op eigen gezag handelde. Bij andere weeshuizen lag het bestuur in handen van een groepje notabelen dat door het stadsbestuur was aangesteld en rechtstreeks aan de plaatselijke overheid verantwoording schuldig was. Weeshuizen op levensbeschouwelijke grondslag werden in veel gevallen bestuurd door een afvaardiging van het kerkbestuur. De verschillende weeshuizen kan men indelen naar hun levensbeschouwelijke richting, naar de sociale groep waarvoor zij bestemd waren, of hun bestuurlijke inrichting. Bepalend voor het karakter van het weeshuis was in veel gevallen echter de wijze waarop het was ontstaan.

De oorsprong van deze tehuizen loopt nogal uiteen. De oudste weeshuizen kwamen voort uit de Heilige Geesttafels die de verzorging van zieken, bejaarden, weeskinderen en andere behoeftigen op zich hadden genomen. Geïnspireerd door de christelijke leer van liefdadigheid stichtten vrome lieden in de middeleeuwen overal in West-Europa gods- of gasthuizen vanwaar de armen aalmoezen ontvingen en waar soms ook reizigers en behoeftigen onderdak vonden³. Sommige van deze gasthuizen beperkten zich in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw meer tot de verzorging van weeskinderen en richtten tehuizen in waarin zij meerdere weeskinderen die op kosten van de Heilige Geesttafels waren uitbesteed, bijeenbrachten. Zo was bijvoorbeeld de Haarlemse Heilige Geesttafel ontstaan toen Coen Cuser in 1394 zijn woning in de stad Haarlem schonk aan de Heilige Geest om er armen in te huisvesten. Hierin werd later het Haarlemse weeshuis gevestigd⁴. Op deze wijze kwamen ook de weeshuizen te Delft, Leiden, Schiedam, Dordrecht en Vlaardingenvoort uit de Heilige Geesttafels⁵.

Het in 1491 door de domkanunnik Evert Zoudenbalch gestichte Utrechtse weeshuis behoorde tot de eerste stichtingen die, in afwijking van de Heilige Geesthuizen, speciaal voor weeskinderen werden opgericht⁶. Deze oudste weeshuizen, die zich later vaak beperkten tot de zorg voor verweesde kinderen van burgers en poorters, werden gesticht door particulieren, veelal in samenwerking met de kerkelijke of wereldlijke overheid ter plaatse. Behalve in Utrecht zijn bijvoorbeeld ook de burgerweeshuizen in Amsterdam, Den Haag, Harderwijk, Kampen en het Old Burgerweeshuis te Leeuwarden aldus ontstaan⁷. De afbakening van de bevoegdheden ten aanzien van het weeshuis tussen de plaatselijke overheid en de regenten die het eigenlijke bestuur van deze instellingen vormden, zou met name bij deze burgerweeshuizen vaak tot controverses leiden.

Juist deze tegenstellingen en het feit dat de bestaande weeshuizen zich in toenemende mate beperkten tot de opname van burgerwezen, leidden tot een differentiatie in de wezenzorg. De weeshuizen die in de vijftiende en zestiende eeuw waren voortgekomen uit de Heilige Geesttafels of als particuliere stichtingen ontstonden, zagen zich in de zestiende en zeventiende eeuw geconfronteerd met een enorme toeloop van weeskinderen, verwaarloosde halfwezen, vondelingen en verlaten kinderen. De regenten van deze weeshuizen reageerden hierop door het stellen van steeds striktere voorwaarden aan de toelating van kinderen. In de zeventiende eeuw kwam het daardoor vaak tot de oprichting van een weeshuis door het bestuur van de stad. Zo werd in 1675 het Utrechtse Stadsambachtskinderhuis door de vroedschap der stad opgericht. Het Aalmoezeniersweeshuis te Amsterdam en het Nieuwe Stadsweeshuis te Leeuwarden werden op soortgelijke wijze gesticht naast de in deze plaatsen reeds bestaande burgerweeshuizen⁸. Deze van overheidswege opgerichte tehuizen waren bestemd voor een veel bredere groep van arme weeskinderen, halfwezen, vondelingen en verlaten kinderen. Hoewel deze instellingen vanzelfsprekend meer aan de leiband van de overheid liepen, bleef ook hier een felle competentiestrijd tussen regen-

Weeshuizen namen tot ver in de negentiende eeuw een vanzelfsprekende plaats in de stad in. Op de plaats van het Utrechts Gereformeerd Burgerweeshuis heerste dan ook vaak een levendige drukte van weeskinderen in hun karakteristieke kleding, bezoekende familieleden en de suppoosten die met de verzorging van de kinderen waren belast. Schilderij van W.C. Loran, 1827.

ten en stadsbestuur niet altijd uit.

Tenslotte gaf de Reformatie aanleiding tot de oprichting van weeshuizen voor verschillende gezindten. Veel van de bestaande weeshuizen volgden, net als het Utrechtse weeshuis, ten tijde van de Opstand de alteratie van het stadsbestuur. Aan de naam van het Burgerweeshuis werd in de achttiende eeuw het adjectief 'Gereformeerd', in de zin van "met de Reformatie meegegaan" en dus behorende tot de Hervormde Kerk, toegevoegd. Geleidelijk werden in het Burgerweeshuis, net als in andere gast- en godshuizen, de regentencolleges gezuiverd van leden die het katholieke geloof bleven aanhangen. De kinderen werden voortaan opgevoed in het geloof van de Reformatie en de opname beperkte zich steeds meer tot kinderen van wie de ouders zich tot deze richting hadden bekeerd. Ook als deze beperking niet bestond,

was het voor andersdenkenden vaak moeilijk te aanvaarden dat kinderen van hun geloofsgenoten in de hervormde religie zouden worden opgevoed. Deze ontwikkeling zette aanhangers van andere levensbeschouwelijke richtingen er daarom toe aan zelf weeshuizen te stichten waarin zij de kinderen in hun eigen godsdienst opvoeden. Aldus ontstonden in de zeventiende en achttiende eeuw weeshuizen op katholieke, lutherse, waalse en doopsgezinde grondslag⁹. De oprichting van deze "gezindte-weeshuizen" zou overigens nog tot ver in de negentiende eeuw voortduren.

In Utrecht nam de in 1674 opgerichte Rooms-Katholieke Aalmoezenierskamer de zorg voor de besteding van katholieke kinderen op zich. Rond 1696 stichtte deze instelling een eigen kinderkuis dat was gelegen in de buurt van de schuilkerk aan de Bemuurde Weerd. Dit tehuis kwam als gevolg van de scheuring onder de Utrechtse katholieken in 1746 onder beheer van de Oud-Katholieke kerk¹⁰. De weeskinderen van de katholieken die de zijde van Rome kozen, werden toen overgebracht naar een eigen Rooms-Katholiek weeshuis, dat door een speling van het lot werd gehuisvest in het voormalige woonhuis van Evert Zoudenbalch aan de Donkerstraat. Het beheer over deze laatste instelling, die ook de zorg voor oude mannen en vrouwen droeg, werd in 1875 overgenomen door de Zusters van Liefde van den H. Vincentius à Paulo uit Tilburg. Tegelijkertijd werd het tehuis toen gevestigd in een monumentaal nieuw gebouw aan de Maliesingel¹¹.

In de negentiende eeuw beleefde de wezenzorg in Utrecht een enorme opbloei. Naast de reeds bestaande weeshuizen werd in 1842 het Evangelisch-Luthers Wees-, Oude Mannen- en Vrouwenhuis gesticht, dat zich vanwege de geringe financiële middelen al snel zou beperken tot de verzorging van weeskinderen¹². Het Oud-Katholieke weeshuis, dat in 1813 bij gebrek aan middelen vanwege de tiërcering was gesloten, werd in 1850 feestelijk heropend. In 1871 opende het Centraal-Israëlitisch weeshuis, dat weeskinderen uit Joodse gemeenten uit het hele land opnam, zijn deuren¹³.

De hervormden lieten zich in Utrecht evenmin onbetuigd. In veel plaatsen had de diaconie van de Hervormde Kerk het initiatief tot de stichting van een weeshuis voor kinderen van de lidmaten genomen. De Utrechtse diaconie bracht ouderloze kinderen indien zij niet in het Gereformeerd Burgerweeshuis konden worden opgenomen, meestal onder in het Stadsambachtskinderhuis. Toen echter de capaciteit van dit laatste tehuis drastisch werd beknot doordat de ondersteuning vanwege de stad in 1824 praktisch werd afgeschaft en ook het Burgerweeshuis de opnamecriteria geleidelijk verscherpte, zag de diaconie zich in 1871 genoodzaakt een eigen weeshuis in te richten. Op 19 december 1871 betrokken 26 jongens en 15 meisjes het pand aan de Breedstraat dat door de Nederlands Hervormde gemeente als weeshuis was ingericht¹⁴. Tenslotte werd in 1895 bij testamentaire beschikking door mr. E. du Marchie van Voorthuizen het Gesticht der Liefde in het leven geroepen. In deze instelling werden meisjes uit de gegoede burgerstand die één van beide ouders verloren hadden opgenomen. Met betrekking tot de godsdienst van deze meisjes waren geen

bepalingen in het testament opgenomen en zij mochten ook van buiten Utrecht afkomstig zijn¹⁵.

Zo kende Utrecht aan het eind van de vorige eeuw maar liefst acht instellingen die zich bewogen op het terrein van de zorg voor ouderloze kinderen. De weeskinderen die, mede door de snelle groei van de Utrechtse stadsbevolking nog tot circa 1890 in absolute aantallen zouden toenemen, konden dus een beroep doen op een steeds groter scala van tehuizen¹⁶. De opnamemogelijkheden van veel tehuizen lagen door hun beperkte middelen en ruimte, in hoge mate vast. De enige twee weeshuizen die een opnamebeleid voerden dat min of meer gerelateerd was aan het aanbod van kinderen waren het Gereformeerd Burgerweeshuis en het Rooms-Katholiek Weeshuis. Het is daarom interessant te zien hoe de aantallen kinderen in deze twee grootste weeshuizen zich verhielden tot de totale bevolking van de stad Utrecht. Hoewel het absolute aantal weeskinderen dat in totaal in de verschillende tehuizen verbleef pas vanaf ongeveer 1890 drastisch begon te verminderen, was het aantal wezen in verhouding tot de totale Utrechtse bevolking al vanaf het midden van de negentiende eeuw voortdurend afgenomen¹⁷. Voor een relatief kleinere groep weeskinderen bestonden in de tweede helft van die eeuw dus steeds ruimere en meer gedifferentieerde opvangmogelijkheden. Het oudste en meest prestigieuze weeshuis was echter nog altijd de stichting van Evert Zoudenbalch.

De inrichting van alle weeshuizen had, ondanks hun verschillende oorsprong, bepaalde gemeenschappelijke kenmerken. Vrijwel overal was de leiding over de dagelijkse gang van zaken binnen het huis, net als in Utrecht, opgedragen aan een echtpaar dat in dienst was van het weeshuis. Ook de inrichting van de weeshuizen met aparte afdelingen voor kleine kinderen, jongens en meisjes, die ieder een eigen dagindeling kenden, was in grote trekken overal hetzelfde. Veel weeshuizen werden na de Reformatie in oude kloosters gehuisvest. Deze huisvesting drukte een belangrijk stempel op de sfeer in het huis. De strakke reglementering van het dagelijks leven, de uniforme en vaak opvallende weeshuiskleding en de enorme gemeenschappelijke eet- en slaapzalen, die het weeshuis inderdaad in veel opzichten aan een klooster deden denken, komt men in elk weeshuis tegen.

Wat omvang betreft kan het Gereformeerd Burgerweeshuis te Utrecht gerekend worden tot de middelgrote weeshuizen in Nederland. Over de aantallen kinderen die in de verschillende weeshuizen verbleven, is slechts sporadische informatie voorhanden. Vanzelfsprekend hing dat aantal nauw samen met de omvang van de plaats

waarin het tehuis gevestigd was en van de groep kinderen waarvoor het was bestemd. In het Amsterdamse Burgerweeshuis verbleven in 1629 zevenhonderd kinderen en bereikte het kindertal in

De schatrijke Utrechtse domkanunnik Evert Zoudenbalch stichtte in 1491 het eerste tehuis dat speciaal voor de verzorging weeskinderen was bestemd. Foto FDGU.

de tweede helft van de zeventiende eeuw een hoogtepunt met ruim duizend kinderen¹⁸. Het aantal kinderen in het Utrechtse Burgerweeshuis schommelde in diezelfde periode tussen de honderd en de tweehonderd¹⁹. Afgaand op de cijfers van de volkstelling van 1859 kan worden berekend dat het gemiddeld aantal weeskinderen in een gesticht op dat moment ruim veertig bedroeg. Het Utrechtse weeshuis telde in het jaar van de volkstelling 136 kinderen, terwijl een vergelijkbare instelling als het weeshuis der Gereformeerden binnen Delft in dat jaar 110 kinderen huisvestte²⁰. Het aantal kinderen in het Utrechtse weeshuis bereikte als gevolg van de cholera-epidemie precies in 1850 een hoogtepunt van 157 kinderen. Tegen het einde van de negentiende eeuw daalde het aantal geleidelijk tot onder de vijftig, en in onze eeuw kromp de weeshuisbevolking tot de omvang van een flink huisgezin²¹.

Niet alleen vanwege zijn omvang, maar ook voor wat betreft zijn inrichting kan men het Gereformeerd Burgerweeshuis te Utrecht beschouwen als een typisch voorbeeld van deze wijd verbreide vorm van sociale zorg, die in de negentiende eeuw nog een belangrijke functie in de samenleving vervulde. Deze vanzelfsprekende plaats in de Utrechtse gemeenschap zou het weeshuis in de loop van de twintigste eeuw echter geheel moeten prijsgeven. De veranderingen in de verschillende facetten van het weeshuisleven waarmee dit functieverlies gepaard ging, geven een beeld van de ontwikkeling die de denkbeelden over opvoeding en onderwijs in de negentiende en twintigste eeuw doormaakten, maar ook van de veranderende opvattingen over de plaats van de caritas tegenover de opkomende verzorgingsstaat. In het onderstaande zal worden beschreven welke ontwikkelingen zich in deze periode voordeden in het bestuur van het weeshuis, de verzorging van de weeskinderen en de wijze waarop zij werden opgevoed en opgeleid.

Het regentencollege: 'Bewind ende regiment'

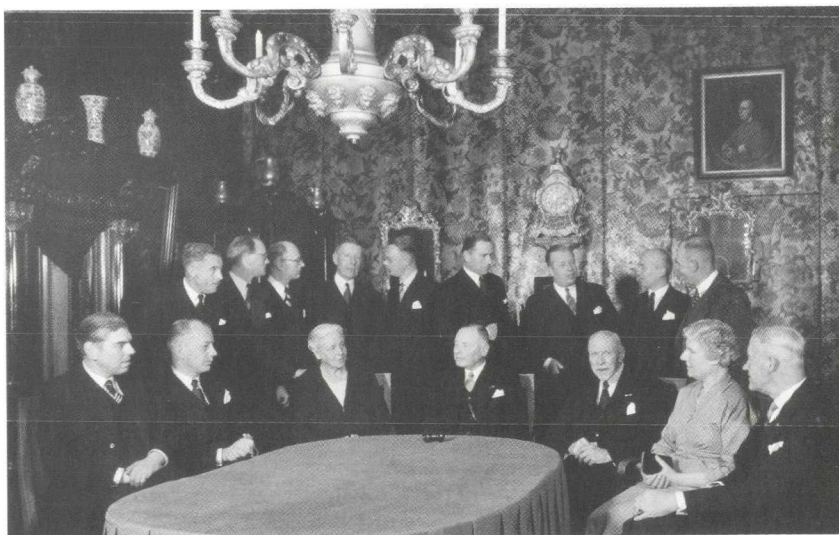
Het bestuur over het weeshuis was door Evert Zoudenbalch opgedragen aan drie 'regierres'. Dit waren, behalve de oudste erfgenaam van Zoudenbalch, de domdeken, die na de bisschop de hoogste kerkelijke autoriteit in het bisdom vertegenwoordigde, en de schepenburgemeester, die een centrale plaats innam in de rechterlijke en bestuurlijke organisatie van het middeleeuwse Utrecht. Deze drie bestuurders droegen hun 'bewind ende regiment' in 1561 over aan de door hen opgerichte Broederschap van St. Elisabeth. De drie 'regierres', waarvan uiteindelijk alleen de burgemeester zou overblijven, hielden sindsdien als 'superintendent' toezicht op het bestuur zoals dat door de Broederschap werd uitgeoefend.

De Broederschap van de heilige Elisabeth ontwikkelde zich in de jaren na haar oprichting tot één van de aanzienlijkste regentencolleges van de stad Utrecht. Het gezelschap telde, inclusief de rentmeester, 32 heren. Het waren veelal welgestelde burgers die werden uitgenodigd om in de Broederschap zitting te nemen. Zij moesten bij toetreding een 'dootschuld' ter waarde van één rozenobel uit hun nalaten-

schap aan het weeshuis toezeggen²². De Broederschap vulde zichzelf aan door middel van coöptatie. Door deze wijze van verkiezing behield het gezelschap een exclusief karakter. De leden werden gedurende de hele negentiende eeuw gerecrueteerd uit oude Utrechtse geslachten, waarvan de meesten al eeuwenlang tot de stedelijke elite behoorden. De St. Elisabethbroederschap vormt een gezelschap waarin tot op de dag van vandaag veel waarde wordt gehecht aan tradities en hiërarchie, maar waarin ook de sociale contacten en de broedersbandsband worden bevorderd door gemeenschappelijke maaltijden.

Het in verhouding tot andere weeshuizen enorm grote aantal van 32 regenten hing samen met de taak van de Broederschap bij het in stand houden van het weeshuis. Aanvankelijk werden de leden van de Broederschap geacht de jaarlijkse collecte voor het weeshuis te verzorgen. Nadat deze collecte was afgeschaft, werd het grote aantal regenten lang gehandhaafd met het oog op hun eventuele legaten en giften. Deze historisch bepaalde, persoonlijke betrokkenheid bij het wel en wee van het weeshuis kan deels ook de sterke drang tot bestuurlijke zelfstandigheid bij de Broederschap verklaren.

De leden van de Broederschap vervulden na het herstel van de onafhankelijkheid in 1813 vrijwel zonder uitzondering belangrijke functies in het stedelijk en provinciaal bestuur. Velen waren lid van de raad van de stad, hadden zitting in het Hof van Utrecht, of waren bijvoorbeeld als secretaris verbonden aan de Provinciale Staten. Met name in de eerste helft van de negentiende eeuw was de verwevenheid tussen het bestuur van de stad en de Broederschap groot. Deze nauwe band met het stadsbestuur werd in de tweede helft van de negentiende eeuw onder invloed van de veranderingen in het kiesstelsel en de verruiming van het aantal kiesgerechtigden verbroken. Weliswaar wisten de vertegenwoordigers van de traditionele elite die waren

Het bestuur van het weeshuis was in handen van de Broederschap van St. Elisabeth. De leden van dit gezelschap werden gerecrueteerd uit de aanzienlijkste geslachten van Utrecht. Foto W.C. van Dijk, De Bilt.

verzameld in de Broederschap, invloedrijke posities te behouden, maar deze werden nu toch meer gezocht in de rechterlijke macht, het leger en het bankwezen. Hoewel de burgemeester qualitate qua superintendent van het weeshuis bleef, verminderden door deze verschuiving in de maatschappelijke positie van de regenten toch de contacten met de bestuurders van de stad. Tekenend in dit opzicht is dat na burgemeester mr. N.P.J. Kien, die in 1878 zijn ambt neerlegde, geen van de burgemeesters meer lid is geweest van het regentencollege. De Broederschap verloor hierdoor in zekere zin het contact met de nieuwe bestuurders en de betrokkenheid bij de politieke en maatschappelijke veranderingen in de stad.

Een belangrijke drijfveer achter de werkzaamheden van regenten voor het weeshuis vormden hun opvattingen over de caritas. Zij meenden dat de zorg voor de naaste een christelijke plicht was, die rustte op de schouders van de hogere standen. De overheid moest zich naar hun mening verre houden van deze christelijk geïnspireerde weldadigheid. De uit deze charitatieve motivatie voortkomende wens tot bestuurlijke zelfstandigheid bracht de regenten al vanaf het begin van de negentiende eeuw in een gespannen relatie tot de overheid. Het Utrechts regentencollege behield door zijn sociale samenstelling en de aanvulling door middel van coöptatie altijd een grote mate van onafhankelijkheid. Hierin verschilde de bestuurlijke positie van de Broederschap principieel van die van andere weeshuizen, waar de lokale overheid vaak een belangrijke stem in de benoeming van nieuwe bestuurders had. Zo werden weliswaar de regenten van het Utrechts Stadsambachtskinderhuis eveneens gerecruteerd uit de aanzienlijken van de stad, maar het feit dat zij uiteindelijk benoemd werden door het stadsbestuur betekende toch een belangrijke verzwakking van hun bestuurlijke onafhankelijkheid²³.

Met uitzondering van de Franse Tijd, toen de Broederschap door het revolutionair gezinde volk werd ontheven van haar functie en vervangen door een bestuur van lieden uit de burgerij, behield het regentencollege gedurende de hele negentiende en twintigste eeuw een volstrekte autonomie. De regenten waren zeer gebrand op hun bestuurlijke zelfstandigheid en hielden hieraan ook toen de Franse overheersers eenmaal waren verdreven, zelfs tegenover de regering van Willem I strikt de hand. Dit uitte zich ondermeer in hun afkeer van de formulieren, tabellen en aanwijzingen die de regering hen ongevraagd zond en hun halsstarrige weigering de overheid enig inzicht te verschaffen in de vermogenspositie van de stichting. Ondanks het feit dat het weeshuis tot 1864 een belangrijk deel van zijn inkomsten verkreeg uit het lucratieve beheer van de Bank van Lening, waarvoor het stadsbestuur toch een vergunning moest verstrekken, werd de onafhankelijke positie van het weeshuisbestuur in de negentiende eeuw zelfs nog versterkt.

Na het vertrek van de Fransen verkeerden de financiën van de meeste weeshuizen door de tiërcering en de scherp gestegen prijzen van levensmiddelen in een deplorabele staat. De besturen van deze weeshuizen zagen zich genoodzaakt bij de plaatselijke overheid om ondersteuning te vragen, hetgeen hun onafhankelijkheid niet ver-

grootte. Hun zelfstandigheid werd nog meer bedreigd door de grote belangstelling die koning Willem I aan de dag legde voor de armenzorg. Hij streefde er naar de greep van de overheid hierop te versterken. Onder zijn bescherming werd in 1818 ook de Maatschappij van Weldadigheid opgericht die op het Drenthse platteland landbouwkolonien voor bedelaars, armen en weeskinderen inrichtte. Om het gebruik van de kolonien te stimuleren, werd de ondersteuning van overheidswege fors beperkt. Veel weeshuizen zagen zich daardoor genoodzaakt hun kinderen over te dragen aan de Maatschappij van Weldadigheid. Dit ging overigens niet zelden gepaard met felle protesten van de plaatselijke bevolking.

De regenten van het Utrechtse Burgerweeshuis, die consequent elke vorm van overheidssteun hadden afgewezen, hielden daarom principieel vast aan hun status van 'een groot particulier huisgezin, het welk zijn schot en lot betaalt'²⁴. De besturen van weeshuizen die niet geheel van hun eigen middelen konden rondkomen, werd met de invoering van een nieuw reglement op het stedelijk bestuur in 1824 een toezicht van gemeentewege opgelegd. De benoeming van de regenten van deze weeshuizen ging, waar deze voorheen was voorbehouden aan het besloten college van de vroedschap, nu over op de gemeenteraad²⁵. Ook het financieel beheer van weeshuizen en andere instellingen die waren belast met de zorg voor de armen kwam, voorzover deze stichtingen afhankelijk waren van de gemeente, onder het toezicht van de gemeenteraad. Dit betekende echter voor weeshuizen die als het Utrechtse Burgerweeshuis, niet afhankelijk waren van financiële ondersteuning van overheidswege, een impliciete erkenning van hun bestuurlijke zelfstandigheid²⁶.

Van nog groter belang voor de bestuurlijke positie van het weeshuis was de Armenwet die in 1854 in werking trad. De *caritas*, die van oudsher dreef op het particulier initiatief en de kerkelijke liefdadigheid, behield onder deze nieuwe wet de voorrang bij de verzorging van de armen. De overheid trad op het terrein van de armenzorg in het vervolg alleen op waar de traditionele liefdadigheid tekort schoot. Deze taakverdeling, waarbij de overheid zich in de armenzorg op de tweede plaats stelde, zou tot in de twintigste eeuw gehandhaafd blijven en met de Armenwet van 1912 zou dit subsidiariteitsbeginsel zelfs opnieuw worden bekrachtigd. Het Utrechtse Burgerweeshuis werd in 1854 als 'instelling door bijzondere personen of door bijzondere, niet-kerkelijke vereenigingen geregeld', gerangschikt onder letter C van artikel 2 van deze wet. Daarmee was de bestuurlijke zelfstandigheid van het college van regenten definitief bevestigd. De bestuurlijke autonomie van het Gereformeerd Burgerweeshuis werd sedertdien niet meer betwist.

De charitatieve gedachte die altijd één van de voornaamste drijfveren was geweest voor de betrokkenheid van de regenten bij het wel en wee van het weeshuis, kreeg door de Armenwet van 1854 die het particulier initiatief vrij baan gaf, een belangrijke stimulans. Dit kwam, zoals hierboven werd beschreven, in de tweede helft van de negentiende eeuw tot uiting in de oprichting van tal van weeshuizen en andere liefdadige instellingen en verenigingen. Ook het Utrechtse Burgerweeshuis profiteerde van

deze charitatieve hausse. De financiële positie van de stichting werd in belangrijke mate versterkt door de opvallende toename in aantal en omvang van de testamentaire schenkingen die het weeshuis ten deel vielen. In de tweede helft van de negentiende eeuw dreef het weeshuis meer dan ooit op deze traditionele charitatieve inkomstenbron. De regenten waren bovendien bereid niet alleen meer geld, maar ook meer tijd en aandacht aan het weeshuis en zijn bewoners te besteden. Hiermee gaven zij uitvoering aan de liefdadigheid als maatschappelijke verplichting van de hogere standen. Deze opvatting van hun taak paste geheel in de heersende denkbeelden over standsverschil en sociale stratificatie. De verplichtingen van het regentschap onderstreepten, evenzeer als de talrijke schenkingen en legaten die het weeshuis ontving, de maatschappelijke status van de regenten. Het waren de exclusieve kentenken van een maatschappelijk steeds scherper afgebakende groep.

De combinatie van de sociale geslotenheid van de Broederschap en de afkeer van iedere vorm van overheidsinmenging, bracht het weeshuis in onze eeuw in een zeker isolement. Het raakte afgesloten van de maatschappelijke veranderingen die samengingen met het moderniseringsproces dat Nederland vanaf het einde van de negentiende eeuw doormaakte. De stijgende welvaart en de demografische ontwikkeling verminderden de behoefte aan opvang en verzorging van weeskinderen. Vooral de snelle uitbreiding van de sociale wetgeving waartoe de Eerste Wereldoorlog in Nederland de aanzet gaf, zou de maatschappelijke functie van het weeshuis nog verder uithollen. Als gevolg van de uitbreiding van sociale wetgeving en verzekeringen verdween ook het principe dat de armenzorg was gebaseerd op een gunst. Sociale ondersteuning werd steeds meer gezien als een recht. Het in werking treden van de Algemene Bijstandswet in 1965 vormde het sluitstuk van de verzorgingsstaat. Deze wet betekende de definitieve erkenning van het recht op bijstand van overheidswege. De caritas als basis voor de zorg voor de behoeftige medemens was hiermee verbannen naar het terrein van de immateriële hulpverlening en zelfs op dit gebied van de welzijnszorg zouden overheidssubsidies spoedig het primaat verwerven.

Met de Kinderwetten van 1901 betrad de overheid ook het terrein van de kindbescherming. Krachtens deze wetten werd de voogdijraad ingesteld als schakel tussen overheid en particulier initiatief. De verantwoordelijkheid voor verwaarloosde kinderen of kinderen waarvan de ouders uit de ouderlijke macht waren ontzet, werd verbonden met het particulier initiatief²⁷. Aangezien de kosten van heropvoeding van overheidswege werden vergoed, opende dit voor veel weeshuizen die kampten met een teruglopend aantal kinderen, nieuwe perspectieven.

De regenten van het Utrechtse Burgerweeshuis bleven echter tot na de Tweede Wereldoorlog onverminderd vasthouden aan de doelstelling van het weeshuis en aan de charitatieve waarden die zij voorstonden. Zij reageerden op het verminderde beroep op de hulp van het weeshuis in eerste instantie met een verbetering van de kwaliteit van de geboden zorg. Van de veranderingen in de wereld van de kindbescherming en de mogelijkheden die dit voor veel andere tehuizen bood, hielden zij

zich verre. Deze defensieve stellingname werd mogelijk gemaakt door de comfortabele financiële positie waarin het weeshuis zich gedurende het Interbellum nog bevond en de volkomen bestuurlijke onafhankelijkheid van het weeshuis. Een dergelijke houding van de regenten kan tot op zekere hoogte worden verklaard uit het in deze jaren nog altijd sterk heersende standsbesef en de invloed van de verzuiling. Ook de levensbeschouwelijke grondslag van het weeshuis speelde in het vasthouden van de regenten aan hun traditionele taken een niet onbelangrijke rol. Hier werden de kinderen, in de visie van de regenten, opgevoed tot ware christenen. De ontzuiling die in de jaren vijftig op gang kwam, ondergroef niet alleen deze taak van het weeshuis, maar ook de levensbeschouwelijke grondslag van de caritas.

Pas na de Tweede Wereldoorlog zou de relatief geïsoleerde positie van het Gereformeerd Burgerweeshuis ten opzichte van de Nederlandse kinderbescherming worden doorbroken. De regenten waren tot de overtuiging gekomen dat de zorg voor weeskinderen voor de stichting definitief tot het verleden behoorde. Zij begonnen zich nu te bezinnen op nieuwe taken en doelgroepen voor het tehuis. Daarbij speelden de nijpende financiële problemen van het huis een doorslaggevende rol. Terwijl de inkomsten uit huren, pachten en staatsleningen gelijk bleven, werden de onkosten als gevolg van de na de oorlog snel stijgende lonen en prijzen alsnog hoger. Nadat het huis er, door geldelijke moeilijkheden gedwongen, al toe was overgegaan betalende gasten geplaatst door de gemeentelijke Sociale Diensten, diaconieën en particulieren op te nemen, werd in 1955 besloten tot 'aanschakeling'. Daarmee sloot het huis zich aan bij de kinderbescherming en werd de zelfstandige positie die het huis eeuwenlang had ingenomen, opgegeven. Door de goedkeuring van het ministerie van Justitie aan te vragen, kon het huis ook kinderen opnemen die geplaatst werden door voogdijverenigingen en de kinderrechtters. Daartoe werd ook de doelstelling van het huis verruimd. Het stond nu open voor 'kinderen voor wie opvoeding buiten gezinsverband gewenst is.' Met de vergoedingen die hiervoor van overheidswege werden verstrekt, hoopten de regenten het huis in stand te kunnen houden. Tegelijkertijd werd de inmiddels ouderwets aandoende naam Gereformeerd Burgerweeshuis vervangen door 'Evert Zoudenbalch Huis'.

Spoedig bleek echter dat de uitgaven voor de verzorging van de kinderen alleen maar stegen. Ook de vergoedingen die het huis sedert de aanschakeling van overheidswege ontving, waren ontoereikend. Enerzijds werd dit veroorzaakt door de relatief hoge lasten die het huis vanuit het weeshuisverleden droeg en de opvattingen van de regenten over het verzorgingspeil dat het huis moest bieden. Anderzijds werden door de aanschakeling hogere eisen gesteld aan het personeel en aan de behuizing, waardoor extra onkosten moesten worden gemaakt. De tekorten op de exploitatierekening liepen dermate hoog op dat de Broederschap in 1963 geen andere uitweg zag dan een tijdelijke sluiting van het huis. Het isolement waarin het weeshuis lange tijd verkeerd had, de verstarde bestuurlijke structuur en de door standsbesef bepaalde samenstelling van de Broederschap, droegen in belangrijke mate bij

tot de mislukking van de aanschakeling. Op het moment dat de Broederschap zich, door financiële moeilijkheden gedwongen, ging oriënteren op nieuwe mogelijkheden en besloot tot aanschakeling, hadden zich al zulke ingrijpende veranderingen in de kinderbescherming voltrokken dat het vrijwel onmogelijk bleek het weeshuis binnen zo korte tijd om te vormen tot een tehuis voor kinderen met opvoedingsmoeilijkheden.

Tegelijkertijd was de verhouding tussen de traditionele caritas en de sociale zorg van overheidswege door de naoorlogse opbouw van de verzorgingsstaat ingrijpend gewijzigd. De regenten moesten daardoor opereren in een maatschappelijk en bestuurlijk kader dat in niets meer leek op de vertrouwde, door standsbesef en hiërarchie gekenmerkte samenleving die zij nog kenden van voor de Tweede Wereldoorlog. De onafhankelijke positie van de Broederschap als bestuur van het weeshuis was juist altijd nauw verbonden geweest met deze maatschappelijke constellatie. De bestuurlijke autonomie van het regentencollege was in de van standsverschillen doordrongen vooroorlogse samenleving voor de Broederschap altijd een vanzelfsprekendheid geweest. Standsbesef en de daarbij horende "regentenmentaliteit" zouden na de oorlog echter in steeds mindere mate bepalend zijn in de maatschappij. Het streven naar bestuurlijke zelfstandigheid, dat zo nauw met het standsbesef van de regenten verbonden was geweest, paste niet meer in de gedemocratiseerde en meer egalitaire maatschappelijke verhoudingen die in deze eeuw in steeds bredere kring aanvaard werden.

Opnamebeleid: 'alle ellendighe weeskynderen'

Door de ingrijpende maatschappelijk veranderingen zagen de regenten zich na de oorlog genoodzaakt de functie van het huis aan te passen aan de eisen van de tijd. Dit kwam het eerst tot uiting in het opnamebeleid. Evert Zoudenbalch had bij de stichting van het weeshuis bepaald dat het huis open zou staan voor 'alle ellendighe weeskynderen [...] oick van waen dat sy comen'. Aan deze ruimhartige bepaling omtrent de bestemming van het weeshuis waren in de loop der eeuwen heel wat beperkingen gesteld. De regenten hanteerden bij de opname van weeskinderen aan het begin van de negentiende eeuw drie criteria. De kinderen moesten ten eerste 'gezond en welgemaakt zijn', en werden daarop door een arts onderzocht. Ten tweede werden alleen kinderen opgenomen van ouders die burgers van de stad Utrecht waren geweest. Daartoe werd altijd gecontroleerd of de ouders het burgerrecht van de stad verleend was. Tenslotte mochten de wezen niet te oud zijn. In 1721 werd bepaald dat de jongens bij opname niet ouder dan 18 jaar mochten zijn en de meisjes hooguit 17. Omdat de kinderen in het hervormde geloof werden opgevoed, werd het als vanzelfsprekend beschouwd dat geen kinderen werden aangemeld van ouders met een andere geloofsovertuiging. Pas in de reglementen van 1836 werd bepaald dat het Burgerweeshuis alleen kinderen toeliet waarvan één van

beide ouders lidmaat was geweest van de Hervormde Kerk. Geen van deze voorwaarden voor opname was echter vastgelegd in de stichtingsbrief van 1491.

Een dergelijke verscherping van de opnamecriteria is een tendens die bij alle oudere weeshuizen waargenomen kan worden. Ook in het Utrechtse Burgerweeshuis was het opnamebeleid gedurende de hele negentiende en twintigste eeuw herhaaldelijk aanleiding tot lange en principiële beraadslagingen van de Broederschap. De regenten waren er zeer op gebrand hun onafhankelijk beslissingsrecht juist ten aanzien van het al dan niet opnemen van kinderen te handhaven. Inmenging door de stedelijke overheid of de Diaconie wezen zij met kracht van de hand. Het stadsbestuur en de kerk waren verantwoordelijk voor de verzorging van alle kinderen die niet in het Burgerweeshuis konden worden opgenomen. Daarom probeerden deze hier zoveel mogelijk kinderen onder te brengen. De regenten waakten er echter voor dat geen kinderen werden opgenomen voor wie een resultaat van de opvoeding dat strookte met de doelstelling van het huis, bij voorbaat uitgesloten was. Het belang dat zij hieraan hechtten, bleek ook wel uit het feit dat de kinderen alvorens er over hun opname werd beslist aan de Broederschap werden 'gepresenteerd', een gewoonte die ook in andere weeshuizen niet onbekend was.

De criteria voor het opnamebeleid weerspiegelden de visie van de regenten op de maatschappelijke functie van het weeshuis. Doel van de verzorging en opleiding van de kinderen in het weeshuis was hen op te voeden tot 'nutte burgers' die voor zichzelf de kost konden verdienen. Om die reden waren zieke, mismaakte of achterlijke kinderen bij voorbaat uitgesloten van opname. Tevens moesten de kinderen een leeftijd hebben die het nog mogelijk maakte hen voldoende onderwijs en opleiding te geven en mochten zij bij hun opname dus niet te oud zijn.

De belangrijkste bepalingen in het opnamebeleid betroffen evenwel de sociale laag waartoe de ouders van de kinderen behoord hadden. Door de afschaffing van het burgerrecht in 1829 verdween de tamelijk scherpe begrenzing die hier voordien voor had gegolden. De regenten wensten evenwel strikt aan hun oorspronkelijke sociale maatstaf vast te houden. Daarom trachtten zij de kenmerken te omschrijven waaraan de leden van de 'gezeten burgerij' naar hun mening moesten voldoen. Zo werd geëist dat de ouders een eerzaam beroep hadden uitgeoefend, geen openbaar schandelijk leven hadden geleid, geen onterende straffen hadden ondergaan en geen bedeling hadden genoten. Door de toenemende complexiteit van de maatschappelijke stratificatie, de opkomst van de arbeidersklasse en de instroom van grote aantallen nieuwe stadsbewoners aan het einde van de negentiende eeuw, werd het echter steeds moeilijker de sociale status van de ouders te bepalen. Het gevolg hiervan was dat in de beoordeling van de maatschappelijke achtergrond van de ouders in toenemende mate allerlei subjectieve opvattingen doorklonken. Ook toen de afname van het aantal verzoeken tot opname aan het begin van de twintigste eeuw een zekere verbreding van de sociale doelgroep zou hebben gerechtvaardigd, handhaafden de regenten strikt de criteria met betrekking tot de stand waartoe een kind diende te

behoren. Terwijl er in andere lagen van de bevolking nog wel behoefte bestond aan de verzorging van verweesde kinderen, bleven de regenten zich tot aan de Tweede Wereldoorlog richten op wezen en vanaf 1931 ook halfwezen, uit de burgerstand. Daarvan werden er echter steeds minder aangemeld. De regenten weigerden het huis open te stellen voor wat zij omschreven als 'gedegeneerden'. Niet alleen de charitatieve motivatie van de regenten, maar ook hun visie op de maatschappelijke functie van het weeshuis, werd, zo kan hieruit worden geconcludeerd, in hoge mate bepaald door standsbesef.

In het opnamebeleid kwam pas verandering toen het huis na de Tweede Wereldoorlog door de aanschakeling zijn doelgroep verbreedde tot kinderen voor wie opvoeding buitenshuis gewenst was. Toch bleef ook toen juist het sociale criterium in het opnamebeleid gehandhaafd. De kinderen moesten afkomstig zijn uit een beschaafd milieu. Daarnaast werden er in verband met het specifieke karakter van het Evert Zoudenbalch Huis zekere eisen gesteld aan de sociale vaardigheden en intelligentie van de kinderen. Dit opnamebeleid bleek door de ontwikkelingen in de Nederlandse kinderbescherming al spoedig achterhaald. Opnieuw verloor de stichting daarmee zijn taak ten aanzien van de kinderen uit de maatschappelijke middenlaag.

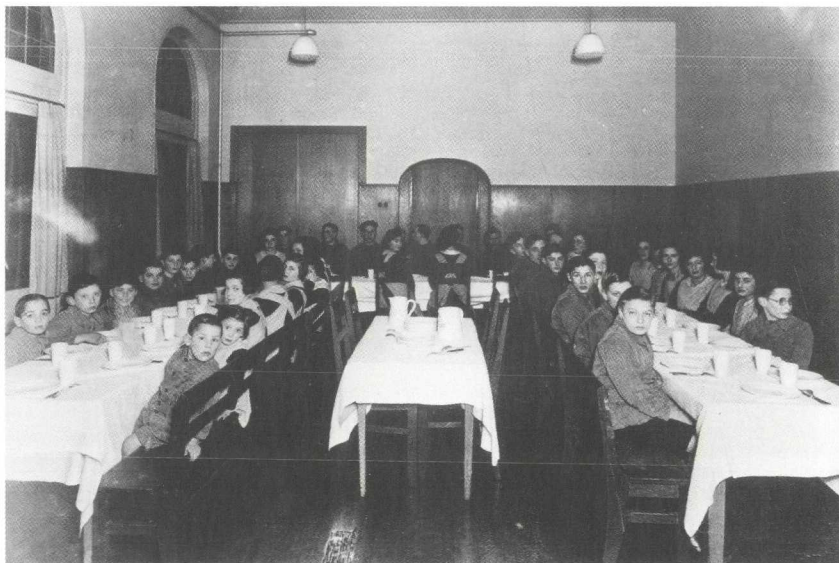
Binnenbestuur en verzorging: 'the beth gewacht, gehavent ende tot deuchden gehouden'

Om de kinderen te verzorgen en op te voeden stelde Evert Zoudenbalch een 'eerbeare beleefde vrouwe' aan, die met haar man ook de huishouding van het gesticht zou beheren. Zij zagen er op toe dat de weeskinderen 'the beth gewacht, gehavent ende tot deuchden gehouden' werden. Dit echtpaar, in overeenstemming met zijn functie ook wel aangeduid als het 'binnenbestuur', was niet alleen belast met de verzorging van de wezen, maar ook met hun opvoeding. Vaak behoorde het onderwijs aan de kinderen eveneens tot de taken van de binnenvader. Aan de uitoefening van het binnenbestuur door een echtpaar lag in oorsprong vermoedelijk niet zozeer de gezinsgedachte, alswel de praktische taakverdeling tussen man en vrouw ten grondslag. De man was belast met de zorg voor de jongens en hun opleiding, bij de vrouw berustte de verantwoordelijkheid voor de meisjes en het huishouden van het weeshuis. Zij werden hierin bijgestaan door een aantal 'suppoosten', in veel gevallen waren dat oudere weduwen of gewezen militairen, die ieder op basis van strikte instructies met een gedeelte van deze taak waren belast. Binnenbestuur en suppoosten waren verantwoording schuldig aan de regenten van het weeshuis, van wie zij door een brede kloof van standsverschil waren gescheiden²⁸.

Deze interne organisatie was in de negentiende eeuw in principe in alle weeshuizen hetzelfde. In deze structuur kwam in het Utrechtse Burgerweeshuis, ondanks allerlei mutaties in de taakverdeling en het opheffen of creëren van nieuwe functies voor de suppoosten, tot de aanschakeling in 1955 in wezen geen verandering. Toch zouden zich hierin enkele significante verschuivingen voordoen.

Aanvankelijk waren opvoeding, verzorging en opleiding van de weeskinderen nauw met elkaar verweven. De binnenvader was zowel verantwoordelijk voor de gehele administratie van het huishouden en de opvoeding en verzorging van de kinderen, als voor hun onderwijs en opleiding. Binnenvader W.C. Loran die in 1813 aantrad, werd als gewezen schoolmeester dan ook tevens belast met het onderwijs aan de eigen weeshuisschool. Evenzo waren de kleermaker, de wollennaaimaitres en de portier ieder ingeschakeld bij het toezicht op de kinderen, hun opleiding en hun verzorging. Deze vermenging van taken werd in de negentiende eeuw geleidelijk steeds verder teruggedrongen. Dit hing samen met een professionaliseringsproces dat al onder binnenvader Loran een aanvang nam. Deze Loran was een gedreven hervormer die in zijn functie opkwam voor wat hij noemde 'het vak der opvoeding'. Hij was een markante persoon, wiens ideeën bepalend waren voor de nieuwe pedagogische geest waaruit tal van veranderingen in het weeshuis zouden voortvloeien. De onder zijn bestuur ingevoerde scherpere taakverdeling, waarbij een aparte functie werd geschapen voor het toezicht op de kleine kinderen en een schoolmeester werd aangetrokken voor het onderwijs aan de weeskinderen, duidde al op een verhoogd besef van de verschillende eisen die deze taken stelden. De binnenvader moest, zo stelde Loran expliciet, primair de belangen van de weeskinderen in het oog houden. Wanneer deze taak werd toevertrouwd aan onkundigen die werden aangesteld op verouderde instructies, was verstarring van het weeshuisregime onontkoombaar. Daarmee stelde Loran op principiële wijze de oordeelkundigheid van de regenten ten aanzien van de opvoeding van de weeskinderen ter discussie. Hij liet hiermee een opvallend modern geluid horen in deze van standsbesef doordrongen tijd.

Lorans denkbeelden hadden een grote invloed op de verdere positie van het binnen-

Karakteristiek voor de verzorging in weeshuizen was de uniformiteit en de collectiviteit van het dagelijks leven. Foto van de eetzaal van het Centraal-Israëlitisch weeshuis te Utrecht, GAU, Top.-Hist. Atlas.

bestuur. De instructie van de binnenvader en -moeder werd na het vertrek van Loran geheel herzien volgens zijn opvattingen. Deze herziene versie bleef vervolgens tot in de twintigste eeuw telkens het uitgangspunt voor de taakstelling van een nieuw binnenbestuur. De opvolgers van Loran werden bovendien steeds gezocht onder ervaren of beroepsmatige opvoeders. Het waren of onderwijzers, of echtelieden die als binnenbestuur in een ander weeshuis reeds hun geschiktheid hadden bewezen. Het gevolg hiervan was dat de regenten in toenemende mate afhankelijk waren van het oordeel en de inzichten van deze deskundigen. De opvoeding van de kinderen werd steeds meer een zaak van het binnenbestuur, waarop de regenten nog slechts zijdelings invloed konden uitoefenen.

Voor de organisatorische structuur van het huis betekende echter vooral de aanschakeling in 1955 en de daaruit voortvloeiende veranderingen in het opnamebeleid een ommekeer. Het binnenbestuur wenste in verband met het veranderende karakter van de groep kinderen in het tehuis niet langer intern te wonen. Daarom werd in 1957 voor hen een woning pal naast het huis gebouwd. Voor het eerst in de geschiedenis van het weeshuis zou het binnenbestuur niet meer in het huis zelf wonen en werken. Deze scheiding van privéleven en werkzaamheden, die voor de vroegere binnenbesturen volkomen ondenkbaar was geweest, vormde een principiële breuk in de traditionele organisatie van het huis. Het idee van het grote weeshuisgezin met aan het hoofd een weesvader en -moeder, zoals zich dat in de negentiende eeuw had ontwikkeld, werd daarmee definitief verlaten. Het was tevens een aanwijzing dat het werk in het Evert Zoudenbalch Huis steeds meer als beroepsmatig werd beschouwd. Als gevolg van de aanschakeling werd ook de gehele indeling van het huis herzien. De kinderen werden verdeeld over leeftijdsgroepen die ieder een eigen groepsleider hadden. Het personeel kreeg te maken met pedagogische en psychologische probleemgevallen en moest contacten onderhouden met ouders en begeleidende instanties. Dit leidde tot een verzwaring van de taken en een uitbreiding van het aantal personeelsleden. Er werden hogere eisen gesteld aan de opleiding en de Broederschap trok een psycholoog aan die over de kinderen moest adviseren. Dit professionaliseringsproces dat al aan het begin van de negentiende eeuw was ingezet, maar na de oorlog in versneld tempo doorzette, veranderde ook de verhouding tussen binnenbestuur en Broederschap volkomen. Tekenend hiervoor is dat de Broederschap in de jaren vijftig zelfs de beslissing over de opname van kinderen aan de deskundigen moest overlaten. De regenten hadden als niet-professionelen steeds minder zeggenschap over de interne gang van zaken in het huis.

Het meest karakteristieke aspect van de weezenzorg was wel de eenvormigheid in de verzorging van de weeskinderen. Voor het Utrechtse Burgerweeshuis golden evenals voor de andere weeshuizen in Nederland aan het begin van de negentiende eeuw, de uniformiteit in de kleding, de collectiviteit van dagelijkse dingen als eten, slapen en het onderwijs op de weeshuisschool, als de meest opvallende kenmerken. De strak-

In 1926 verliet het weeshuis het kloostercomplex aan de Oude Gracht waar het sedert de Reformatie in was gehuisvest. Door het afnemend aantal weeskinderen waren de enorme kloostergebouwen inmiddels een bijzonder naargeestige behuizing geworden.

ke, eentonige regelmaat van de indeling van dagen, weken en jaren versterkte de enorme sleur en beslotenheid. Het weeshuis vormde een gesloten systeem van opvoeding en verzorging waarbinnen het gehele leven vierentwintig uur per dag was gereguleerd. De uniformiteit van de kleding versterkte de anonimiteit en massaliteit van het weeshuisleven, waaraan de kinderen zich vrijwel onmogelijk konden onttrekken. Het weeshuis vertoonde aldus voor wat betreft zijn organisatie en inrichting

grote gelijkenis met andere, door de Amerikaanse socioloog Erving Goffman als 'totale instituties' omschreven instellingen als kloosters, kazernes, gevangenissen en gestichten²⁹.

De 'verstichtelijking', die hiervan het gevolg was, uitte zich bij sommige kinderen in apathie en zorgeloosheid. De Utrechtse regenten trachtten deze verschijnselen tegen te gaan door de leeftijd voor ontslag te verlagen. Daarnaast namen zij de meest in het oog springende negatieve effecten van de gestichtsofvoeding weg. In de tweede helft van de negentiende eeuw werd de kloosterachtige geslotenheid van het weeshuis geleidelijk ontmanteld. De eigen bakkerij werd opgeheven, de kleermaker ontslagen en tenslotte besloten de regenten in 1897 na lange aarzeling de eigen school van het weeshuis op te heffen. In de twintigste eeuw werd deze ontwikkeling voortgezet. De kinderen gingen op vakantie, de uniforme kleding werd afgeschaft en er kwam meer variatie in de voeding. Deze verschuiving van een van de buitenwereld geïsoleerde, zelfvoorzienende eenheid, naar een tehuis dat voor zaken als voedselvoorziening en onderwijs meer op zijn omgeving was aangewezen, treft men ook in andere weeshuizen³⁰. Symbolisch voor deze ontwikkeling was de verhuizing in 1926 van het naargeestige kloostercomplex aan de Oude Gracht, waar het weeshuis sedert de Reformatie in was ondergebracht, naar het ruime en comfortabele herenhuis aan de Nieuwe Gracht 98. Ondanks al deze veranderingen bleef het principe van een gesloten, strak gereguleerd opvoedingssysteem, waarbij de jongens en de meisjes streng gescheiden waren, tot in de Tweede Wereldoorlog in essentie bestaan. De vele verbeteringen verwijderden wel de scherpste kantjes van het weeshuisleven, maar regelmaat en discipline bleven toch de dagelijkse gang van zaken in het huis beheersen. Het was ook dit aspect van het weeshuisbestaan dat bij de kinderen de meeste weerstand opriep.

Hoewel vastgesteld kan worden dat er in psychische zin grote tekorten kleefden aan de opvoeding in een gesticht, stak de materiële verzorging van de kinderen in het Gereformeerd Burgerweeshuis in de negentiende eeuw over het algemeen gunstig af bij de gemiddelde levensomstandigheden in de maatschappelijke laag waar zij uit voortkwamen. Voeding, kleding, huisvesting en de medische en hygiënische verzorging van de weeskinderen werden afgestemd op de levensstandaard van de bovenste lagen van de burgerij. De voeding was sober, maar voldoende, de kleding werd wekelijks verschoond en regelmatig vervangen en de medische verzorging was goed. De huisvesting liet wel enigszins te wensen over, maar aan de sanitaire voorzieningen, de luchtverversing en de verlichting werd vooral na het midden van de vorige eeuw veel verbeterd.

In de tweede helft van de negentiende eeuw stond de verzorging van de weeskinderen ook landelijk gezien in het middelpunt van de belangstelling. De in 1869 opgerichte 'Vereeniging in het belang der Weezenverpleging' droeg door middel van onderzoek en voorlichting veel bij aan de verbetering van de verzorging in weeshuizen. Het bestuur van het Utrechtse weeshuis volgde de discussies over gestichtsver-

pleging en de onderzoeken van deze vereniging met aandacht. De tendens tot het verbeteren van de verzorging van de kinderen zette zich ook na de eeuwwisseling voort. Na verhuizing naar de Nieuwe Gracht, het afschaffen van de uniforme kleding in 1929 en de verbetering van de maaltijden, liet de materiële verzorging in het weeshuis weinig meer te wensen over. De maatstaven die in het Utrechtse tehuis werden gehanteerd, waren geheel geënt op het middenklassemilieu waarop het huis zich exclusief wilde richten. De vooruitgang in de zorg van de kinderen hing echter ook nauw samen met de veranderende normen met betrekking tot zedelijkheid en opvoeding. De betere materiële verzorging van de wezen moet daarom ook worden geplaatst tegen de achtergrond van de veranderende pedagogische opvattingen.

Onderwijs: 'nuttige en brave burgers en burgeressen'

Nog tot in onze eeuw werd de opvoeding van de weeskinderen geheel bepaald door het allesdoordringende standsbesef. De regenten zagen het als hun taak de wezen tot 'nuttige en brave burgers en burgeressen' te vormen. De weeskinderen moesten, eenmaal in de maatschappij teruggekeerd, voor zichzelf de kost kunnen verdienen. Dat bepaalde niet alleen het beleid van het huis ten aanzien van de opname van wezen die uit de Utrechtse burgerstand afkomstig moesten zijn, maar ook de opvoeding en opleiding die deze kinderen kregen.

De jongens uit het weeshuis werden in de regel opgeleid tot ambachtslieden. Hiertoe werden zij na hun schooltijd als leerjongen geplaatst bij ambachtsbazen. De meisjes kregen in de grote huishouding van het weeshuis en in de naaikamers een opleiding die hen in staat moest stellen later als dienstbode aan de kost te komen. Deze taakstelling ten aanzien van de opleiding van de wezen ging zelfs terug op de stichtingsbrief van Evert Zoudenbalch. De stichter van het weeshuis had al bij de oprichting van het weeshuis laten vastleggen dat de kinderen in het huis een goede opleiding moesten krijgen, zodat zij later voor zichzelf zouden kunnen zorgen. Hij bepaalde dat de jongens zodra ze 'tot verstant comen' naar school gestuurd zouden worden, een ambacht moesten leren of naar het klooster gingen. De meisjes zouden 'goede luyden dienen', in een klooster helpen of een handwerk leren. Ieder van de kinderen zou datgene doen waarvoor het het 'nutste ende bequamste off best besneden toe is'³¹. De kinderen mochten, zo werd in de stichtingsbrief bepaald, pas uit het huis worden ontslagen wanneer zij in staat waren voor zichzelf de kost te verdienen.

De mogelijkheden van de weeskinderen werden in de negentiende eeuw in hoge mate afgestemd op onderwijs en opleiding van kinderen uit dezelfde sociale lagen. Het onderwijs dat de kinderen aan de school van het weeshuis ontvingen, was berekend op hun maatschappelijke bestemming. Aanvankelijk beperkte dit onderwijs zich tot lezen, schrijven en rekenen. In de loop van de negentiende eeuw werd het vakkenpakket uitgebreid, onder invloed van de verhoogde belangstelling van de regenten

De opleiding van de kinderen was afgestemd op de stand waaruit zij waren voortgekomen. Sociale stijging was daarbij beslist geen doel. De meisjes werden nog tot in deze eeuw vrijwel zonder uitzondering opgeleid tot dienstbode.

voor het onderwijs en de hogere eisen die in het algemeen hieraan werden gesteld. De opleiding tot ambachtsslieden werd verbeterd door de weesjongens in de gelegenheid te stellen de ambachtsschool te volgen. Begaafde jongens konden de Burgerdag- of avondschoon, de HBS of een andere onderwijsinstelling bezoeken. De verhoging van het peil van het onderwijs en de grotere onderwijsdifferentiatie waarnaar aan het einde van de eeuw werd gestreefd, waren mede de aanleiding tot het besluit de eigen school van het weeshuis te sluiten.

Er werd geleidelijk ook meer rekening gehouden met individuele aanleg en ambitie. Daarmee werd een grotere diversiteit in de opleidingen voor de weesjongens gebracht. Voor de weesmeisjes bleef het principe gehandhaafd dat zij tot dienstbode werden opgeleid. Pas na de eeuwwisseling kwam hierin ook voor hen langzamerhand enige verandering. Het weeshuis volgde met deze veranderingen de algemene ontwikkeling in de onderwijs- en opleidingskansen voor de burgerij. Het speelde behoedzaam in op de verbetering van het lager onderwijs die na de onderwijswetten van 1857 op gang kwam en op de grotere beroepskeuzemogelijkheden die voor leden van de burgerklasse juist in de tweede helft van de negentiende eeuw ontstonden.

Deze tendens tot ruimere ontplooiingsmogelijkheden en een grotere differentiatie in de beroepskeuze zette zich in het weeshuis ook in de twintigste eeuw voort. Desondanks streefden de regenten niet naar sociale stijging van de wezen. Integendeel. Sterk gespecialiseerde beroepen of een universitaire opleiding bleven tot de Tweede Wereldoorlog buiten bereik van de weeskinderen. Niet alleen vrees-

den de regenten dat in dergelijke hoog geschoolde beroepen de kans op werkloosheid groot was, zij vonden het ook ongewenst dat de kinderen daarmee een hogere trede op de maatschappelijke ladder zouden bereiken. Het weeshuis speelde bij de

verbeteringen in het onderwijs en de opleiding dan ook beslist geen voortrekkersrol. Het volgde veeleer de ontwikkelingen in de samenleving. Net als in de rest van de samenleving bleven standsbesef en maatschappelijke stabiliteit daarbij de belangrijkste richtsnoeren. Doel van het weeshuis bleef de kinderen terug te geven aan de maatschappij in de stand waaruit zij waren voortgekomen. Sociale mobiliteit was een begrip dat zich hiermee slecht verdroeg.

Naast het standsbesef was de christelijke signatuur van het huis een belangrijke pijler onder de opvoeding van de weeskinderen. De kinderen werden, opdat zij eerbare burgers zouden worden, opgevoed 'in de vreze Gods'. De levensbeschouwelijke grondslag van het huis uitte zich in alle aspecten van het dagelijks leven: er werd voor en na het eten uit de Bijbel gelezen, er werden psalmen gezongen en voor het naar bed gaan, zeiden de kinderen hun gebeden. Op zondag leidden de binnenvader en -moeder de kinderen naar de kerk. Wekelijks kregen de wezen godsdienstonderwijs en wanneer zij daartoe de leeftijd hadden bereikt, gingen zij naar de catechisatie om op hun geloofsbelijdenis te worden voorbereid. De wijze waarop deze godsdienstige opvoeding gestalte kreeg, zal onder de wisselende binnenbesturen, afhankelijk van hun eigen overtuiging nogal eens verschillend hebben. Toch krijgt men niet de indruk dat er in het weeshuis een dogmatische of fanatiek religieuze sfeer heerste. De geloofsbelijdenis was bijvoorbeeld niet verplicht. Wel vormde deze een door de testateur gestelde voorwaarde voor het verkrijgen van de *douceurs* uit het fonds Van Nyvelt nadat de kinderen het huis hadden verlaten. De kinderen werden opgevoed tot een deugzaam en zedelijk leven waarvoor de hervormde godsdienst de basis vormde.

Opvoeding: 'als het ware één huisgezin'

Al vormden godsdienst en standsbesef de belangrijkste constanten in de opvoeding van de weeskinderen, in de praktijk bleef deze natuurlijk sterk afhankelijk van de personen die hiermee waren belast. Ieder echtpaar dat verantwoordelijk was voor het binnenbestuur had weer zijn eigen visie op de opvoeding en zijn eigen manier om de kinderen te benaderen. Desalniettemin valt er wel een zekere constante lijn in de ontwikkeling van de pedagogiek in het weeshuis te ontwaren.

Aan het begin van de negentiende eeuw was de opvoeding in het Gereformeerd Burgerweeshuis nog streng, formeel en onpersoonlijk. Dit strenge regime was kenmerkend voor het pedagogisch klimaat in de weeshuizen, waarbij het stipt naleven van de reglementen voorop stond³². De kinderen in weeshuizen waren, evenals overigens de volwassenen die over hen waakten, onderworpen aan een strikt reglement. Daarin was precies omschreven hoe zij zich moesten gedragen en welke straffen er op afwijkingen van de regels stonden. Ook de indeling van dagen, weken en van het hele jaar kenden een vaste orde. Persoonlijke aandacht voor de kinderen was minimaal. Hun opvoeding bestond uit vermaningen, dreigementen en straffen³³. Ondanks

dit strenge, op regelmaat en regels gebaseerde regime, was de controle op het gedrag van de kinderen veel minder scherp. Zo kon het aan het begin van de negentiende eeuw nog voorkomen dat kinderen uit het huis ontsnapten of zonder bericht wegbleven en werden aangetroffen in kroegen of ver buiten de stad. Regelmatig kwamen jongens dronken thuis of hadden zij zonder toestemming dienst in het leger genomen en een enkele keer bleek een meisje uit het weeshuis bezwangerd te zijn. Dergelijke uitspattingen en misstappen waren aan het eind van diezelfde eeuw volslootrek ondenkbaar geworden.

Harde lijfstraffen werden aan het begin van die eeuw bij het tegengaan van deze overtredingen niet geschuwd. De weeshuis beschikte over een 'houten esel' waarop de jongens werden vastgebonden om te worden gekastijd, een houten blok dat aan de voeten van weglopers werd geketend en een cachot. Vooral in de woelige patriotentijd, tijdens de Franse bezetting en de jaren daarna, moest hier veelvuldig gebruik van worden gemaakt³⁴. De opvoedingspraktijk was in de andere weeshuizen en vermoedelijk ook in de meeste gezinnen, niet anders³⁵. In het uiterste geval werden kinderen uit het huis gezet, hetgeen veelal betekende dat zij aan de grootste misère werden overgeleverd.

Tegen dit hardvochtige opvoedingsklimaat kwam binnenvader Loran in het geweer. Hij verzette zich in het bijzonder tegen de starre reglementen en verordeningen die het weeshuisleven reguleerden en de harde straffen waarmee deze werden gehandhaafd. Daardoor liep de opvoeding in het weeshuis naar zijn mening niet alleen voortdurend achter op de maatschappelijke ontwikkelingen, maar ging deze bovendien voorbij aan de individuele omstandigheden en behoeften van de kinderen. Hij stelde hier een pedagogische benadering tegenover die was gebaseerd op het winnen van vertrouwen en het overtuigen van de kinderen. Loran voerde een op het individuele kind gerichte pedagogiek in, die uitging van het leren kennen van het karakter en de persoonlijke behoeften van de wezen. Tegelijkertijd brak met zijn bestuur ook het besef door dat men met kinderen te maken had en dat de verschillende leeftijdsfasen een andere benadering vergden. Dit inzicht bracht de regenten er ondermeer toe in 1836 voor het eerst een leeftijd vast te stellen waarop de opvoeding geacht werd te zijn voltooid en de wezen het huis dienden te verlaten. Daarvoor bleven de kinderen in het weeshuis totdat zij voor zichzelf konden zorgen, hetgeen er toe kon leiden dat er zelfs hoogbejaarde wezen in het huis woonden.

De nieuwe denkbeelden van Loran sloten aan op de vormings- en opvoedingsidealen van de Verlichting. De straffen kregen in het verlengde hiervan in de negentiende eeuw een meer psychologisch karakter. De kinderen werden, soms onder vier ogen, soms in aanwezigheid van hun huisgenoten, vermanend toegesproken. De dwang van buitenaf die in het oude regime met lijfstraffen werd opgelegd, poogde Loran zo te vervangen door zelfdwang. Het systeem van voorrechten dat hij invoerde, gaf de opvoeder daarbij een krachtig sanctiemiddel. De grotere aandacht voor het individu-

ele kind en de meer persoonlijke aanpak versterkten in de praktijk eveneens de controle op het gedrag van de wezen. Vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw zette deze ontwikkeling naar een allesdoordringend toezicht op het doen en laten van de weeskinderen door. Hun bewegingsvrijheid werd beperkt, de scheiding van jongens en meisjes werd versterkt en de controle op hun inkomsten werd verscherpt. Afscheiden toiletten en washokken, open kastjes, het gemeenschappelijk gebruik van de maaltijden en het afschaffen van het 'verfoeilijke stelsel der dubbele kribben' maakten tevens een scherpere controle op het gedrag van de wezen mogelijk. De toegenomen greep van de opvoeders op gedrag en zedelijkheid vormde de keerzijde van het streven naar huiselijkheid en het gezinsideaal dat juist in de laatste decennia van de negentiende eeuw op de voorgrond trad.

Al vroeg in de negentiende eeuw waren het belang van de opvoeding en de functie van het gezin daarin door pedagogen als Pestalozzi en door de geschriften van Betje Wolff onder de aandacht gebracht. De christelijke en maatschappelijke deugden moesten in de eerste plaats in het gezin worden doorgegeven. Na het midden van deze eeuw kwam het pedagogische ideaal van de gezinsopvoeding ook in de residentiële jeugdzorg in zwang. De gezinsopvoeding voor verwaarloosde kinderen, maar ook voor wezen werd gepropageerd door verschillende verenigingen en instellingen³⁶. Deze waardering voor het gezin als het opvoedingsmilieu bij uitstek kan in verband worden gebracht met de opkomst van het 'modern-Westers gezin'³⁷. Dit moderne kerngezin werd door de Amerikaanse historisch-pedagoog E. Shorter gekarakteriseerd met de termen huiselijkheid, romantische liefde en moederlijke tederheid³⁸. Het moderne gezinstype verbreidde zich aan het einde van de negentiende eeuw onder invloed van de ingrijpende maatschappelijke veranderingen en modernisering van de samenleving in de burgerlijke lagen.

Ook in het Utrechts Burgerweeshuis en in de wezenzorg in het algemeen kan de opkomst van dit nieuwe gezinstype en het daarbij behorende gezinsideaal worden bespeurd. Dit uitte zich in verschillende weeshuizen in de bevordering van de gezelligheid en huiselijkheid. Er werden uitstapjes en gezellige avondjes georganiseerd, verjaardagen kregen enige aandacht, de behuizing werd vriendelijker aangekleed en in sommige gevallen werden recreatiekamers ingericht en kregen de kinderen meer gelegenheid tot ontspanning³⁹. Het streven naar huiselijkheid, wederzijdse genegenheid en warmte moet dan ook worden gezien als een poging het gezinsideaal ook in het weeshuis te realiseren. Onder invloed van de kritiek op de gestichtsoopvoeding werd getracht ook de immateriële tekorten van het weeshuisbestaan te verminderen en hierin de gezinssituatie te benaderen. De regenten zagen in het weeshuis 'als het ware één huisgezin, Vader en Moeder omringd door hun talrijk kroost'⁴⁰.

Ondanks de pogingen de huiselijkheid te stimuleren en de gezinssituatie in het weeshuis zoveel mogelijk te imiteren, kwamen de wezen steeds meer in een uitzonderingspositie ten opzichte van kinderen in een normaal gezin. Dit was niet alleen een gevolg van de sterke teruggang van het aantal wezen aan het eind van de negentiende

eeuw, maar hing juist ook samen met de opkomst van het moderne gezin. De mede als gevolg van de verbeteringen in de materiële verzorging toegenomen controle op het gedrag van de weeskinderen, werd niet gecompenseerd door de affectieve band die juist zo kenmerkend was voor de relaties binnen het moderne kerngezin. De strikte opvattingen over wat wel en niet toelaatbaar was, stelden duidelijke grenzen aan het gezinsideaal: de relatie tussen binnenbestuur en wezen mocht ook weer niet te innig worden. De kloof tussen kinderen die opgroeiden in het weeshuis en hun leeftijdgenootjes in een gezin, werd hierdoor steeds groter. Het ontbreken van ouderlijke liefde en zorg werd meer en meer als een gemis gezien. Dat blijkt uit de verwachtingen van de regenten omtrent het functioneren van het binnenbestuur, maar ook uit de belangstelling van buitenstaanders die het weeshuis juist in deze periode ondervond. De oprichting van verschillende nieuwe weeshuizen en de talrijke giften en legaten die het weeshuis in de tweede helft van de negentiende eeuw ontving, zijn niet alleen een teken van de mate waarin de liefdadigheid in deze periode onder de Utrechtse burgerij leefde. Gesteld kan worden dat deze belangstelling en goedgevigheid tevens een aanwijzing vormen voor het feit dat het emotionele tekort dat het verlies van de ouders voor de weeskinderen betekende, sterker werd beseft. Verwezing werd zeldzamer, maar wekte ook meer medelijden.

Ook in de twintigste eeuw bleef het gezinsideaal voor de regenten van het Burgerweeshuis het ijkpunt voor de verzorging en opvoeding van de wezen. Een 'gezellige, huiselijke en opgewekte omgeving' werd een essentiële voorwaarde voor de opvoeding van de kinderen geacht. Desalniettemin bleef het weeshuis in veel opzichten de

Geleidelijk trachtte men meer de gezelligheid en huiselijkheid in het weeshuis te stimuleren. De bewoners van het weeshuis vormden 'als het ware één huisgezin'.

kenmerken van een inrichting vertonen. Niet alleen werd de typische weeshuisstructuur gehandhaafd, maar ook waren de kinderen in het dagelijks leven sterk geïsoleerd van de buitenwereld. Zij leerden nooit een gewone gezinssfeer kennen. Tussen het door de regenten gekoesterde ideaalbeeld en de realiteit van het weeshuis bestond dus een zekere discrepantie. Deze werd bestendigd door de grote afstand die er door de bestuurlijke inrichting van het weeshuis bestond tussen de regenten enerzijds en de wezen en het binnenbestuur anderzijds.

Pas na de Tweede Wereldoorlog zou het echtpaar Klijn er als binnenbestuur in slagen in het huis enigszins een gezinssfeer te benaderen. Het opvoedingsklimaat in het Evert Zoudenbalch Huis werd in die jaren gekenmerkt door een warme, persoonlijke benadering en een ongedwongen, informele sfeer waarin de kinderen relatief veel vrijheid hadden. De opvoeding van kinderen uit de nieuwe doelgroep waarop het huis zich na de aanschakeling in 1955 richtte, bleek evenwel hele andere eisen te stellen. Huiselijkheid en gezinssfeer waren voor deze kinderen niet toereikend. In de kinderbescherming had namelijk intussen de gezinsverpleging het pleit definitief gewonnen van de gestichtsverpleging. Alleen kinderen waarvoor uit pedagogische overwegingen plaatsing in een gezin ongewenst was, werden in een tehuis geplaatst. De opvoedingsproblemen van deze kinderen maakten het onmogelijk de gezinssfeer te bewaren. Juist op het moment dat in het Evert Zoudenbalch Huis het gezinsideaal bereikt leek, werd duidelijk dat dit door de ontwikkelingen in de kinderbescherming achterhaald was. Het waren daarom niet alleen de nieuwe opvattingen over de taak van de overheid op het terrein van de sociale zorg, maar met name de veranderende denkbeelden ten aanzien van de opvoeding in een tehuis, die in 1963 leidden tot het dramatische besluit om de deuren van het Evert Zoudenbalch Huis tijdelijk te sluiten.

Op zoek naar nieuwe taken

Na de sluiting van het tehuis begon voor de Broederschap een lange zoektocht naar nieuwe taken. De activiteiten van de regenten waren er in de jaren die volgden op gericht om een nieuwe doelstelling voor de stichting te vinden. Al in dezelfde vergadering waarin werd besloten het weeshuis te sluiten, werd daartoe een Reorganisatiecommissie in het leven geroepen. Het was deze commissie die de omringende wereld van de kinderbescherming en de jeugdzorg verkende op zoek naar nieuwe taken voor de stichting en de door de Broederschap beheerde nalatenschap. Daarbij werd gestreefd naar een zo groot mogelijke continuïteit met de oorspronkelijke taak van het door Evert Zoudenbalch gestichte weeshuis. Reeds na twee jaar moesten de regenten echter constateren 'dat het vinden van een nieuw arbeidsterrein voor onze aloude Stichting een omvangrijke en allerminst eenvoudige opgave is.' Het zou daarbij onvermijdelijk zijn om nieuwe paden te begaan.

De speurtocht van de Reorganisatiecommissie richtte zich in eerste instantie op het vestigen van een nieuwe instelling in het pand aan de Nieuwe Gracht, opdat daar

weer kinderen opgenomen konden worden. Jarenlang passeerden de meest uiteenlopende plannen en voorstellen het bestuur. Deze lagen niet alleen op het gebied van de kinderbescherming, ook de mogelijkheid tot het vestigen van een observatietehuis, een sociaal-pedagogisch tehuis voor jongeren of een pedagogisch centrum, werd onderzocht. Steeds bleek echter dat ofwel de middelen van de stichting ontoereikend waren, ofwel de levensbeschouwelijke achtergrond die de regenten wensten te bewaren, een beperkende factor vormde voor nieuwe activiteiten.

Tenslotte zou de in 1972 door de Broederschap in het leven geroepen Stichting Jongeren Utrecht een uitvoerig veldonderzoek verrichten naar de opbouw van de jeugdwelzijnszorg in Utrecht. Doel van deze studie was eventuele overlappingsen en "witte plekken" in de welzijnskaart van Utrecht op te sporen⁴¹. Het meest tastbare resultaat van de werkzaamheden van de stichting was het boekje met de programmatistische titel 'Jong zijn in Utrecht'⁴². Tot grote teleurstelling van de regenten bleek hieruit dat tijdens het intensieve veldonderzoek 'geen deelgebied op het gebied van de kinderbescherming [was] gevonden, waarop de Broederschap met haar mankracht en financiële middelen een actieve en vruchtbare eigen bijdrage kan leveren'⁴³. De hele opzet van de Stichting Jongeren Utrecht, die immers bedoeld was om de nieuwe activiteiten in onder te brengen, was daarmee teniet gedaan. Hoewel het hart van de Broederschap bleef uitgaan naar een meer blijvende activiteit, zag zij haar taak nu beperkt tot het verlenen van financiële steun aan kortlopende projecten en activiteiten. Daarom besloten de regenten het jaarlijkse batig saldo van de stichting voorlopig aan te wenden voor incidentele projecten. Het Evert Zoudenbalch Huis ging daarmee vanaf 1976 als subsidieverlenend steunfonds een nieuwe fase in.

In het kader van dit beleid ondersteunde de stichting vanaf 1976 een uiteenlopende reeks projecten. De doelstelling van de te subsidiëren instelling moest vooral zijn gericht op Utrechtse kinderen tot 18 jaar en mocht niet partij-politiek van aard zijn. De regenten verwachtten dat de subsidieaanvragers zelf ook een bijdrage leverden in geld of activiteiten. De voorkeur ging daarbij uit naar startsubsidies voor projecten die in een later stadium op andere financieringsbronnen aanspraak konden maken. Zo kreeg bijvoorbeeld het Adviesburo Kinderbeschermingskonflikten dat in oktober 1976 opgericht werd, een aanloopsubsidie van de stichting. Dit bureau verleende adviezen over problemen op het gebied van echtscheiding, met name rond de toewijzing van de voogdij, omgangsregelingen en alimentatiekwesties. Het Evert Zoudenbalch Huis verleende dit initiatief de eerste drie jaar een 'aanmoedigingssubsidie' van in het totaal tienduizend gulden. Daarna vroeg het bureau subsidie aan bij Provinciale Staten. In de loop der jaren ontving zo een lange reeks van initiatieven, uiteenlopend van de Stichting Vakantiebesteding, de 'speel-o-theek' van de Federatie Kindercentra Utrecht en de stichting PANN voor geïntegreerd jongerenwerk, tot het straathoekwerk en de Methadonbus, bedragen die varieerden tussen de duizend en tienduizend gulden. Een initiatief dat zich bijzonder in de sympathie van de Broeder-

schap mocht verheugen, was de Stichting Kindertelefoon Utrecht. Niet alleen de doelstelling van deze organisatie die zich helemaal richt op hulp en advies aan kinderen tussen acht en achttien, maar ook de opzet van de Kindertelefoon die vrijwel geheel op vrijwilligerswerk draait, sprak de regenten erg aan⁴⁴.

Hoewel het Evert Zoudenbalch Huis als steunfonds vele tientallen instellingen op het gebied van de jeugdzorg gewaardeerde giften verstrekke, bleef er bij veel regenten toch enige onvrede leven over de nieuwe koers. Het verlangen naar een doelstelling op langere termijn bleef bestaan. Pas aan de vooravond van het vijfhonderdjarig bestaan deed zich een project voor dat voor een meer structurele steun van het Evert Zoudenbalch Huis in aanmerking kwam. Dit was de stichting Familieverblijf Kinderziekenhuis Utrecht die op 19 februari 1990 de deuren opende van het zogeheten Ronald McDonaldhuis aan de Lange Nieuwstraat, pal achter het Wilhelmina Kinderziekenhuis. Dit huis biedt ouders van ernstig zieke kinderen de mogelijkheid in de nabijheid van het ziekenhuis te verblijven zonder in een dure hotelkamer te hoeven overnachten. Het denkbeeld voor dergelijke huizen ontstond in 1971 in de Verenigde Staten, waar dit initiatief in belangrijke mate werd gesteund door de bekende keten van broodjeszaken McDonalds. Begin 1989 kon worden gestart met de bouw van een tijdelijk huis in Utrecht, dat het tweede huis van dit type in Nederland was. Het is de bedoeling dat te zijner tijd een definitieve vestiging gevonden wordt bij het nieuwe Academisch Ziekenhuis in het universiteitscentrum De Uithof.

Het idee van het Ronald McDonaldhuis sluit om verschillende redenen goed aan bij de doelstellingen van het Evert Zoudenbalch Huis. Het meest opvallende aspect is wellicht het volledig ontbreken van overheidssteun bij de totstandkoming van het project. De huizen zijn geheel met particuliere gelden opgezet. Daarnaast berust ook de zorg voor de dagelijkse gang van zaken in het huis voor een belangrijk deel bij het particulier initiatief. De huismanager is de enige gesalarieerde kracht. Opvang van de ouders en de verschillende huishoudelijke taken worden door een legertje van vrijwilligers verricht⁴⁵. De Broederschap heeft zich daarom verplicht tot de financiering van een belangrijk deel van de exploitatiekosten van het Familieverblijf Kinderziekenhuis Utrecht gedurende een langere periode. Deze bijdrage is met name van belang voor de continuïteit van dit initiatief. Zo vond de Broederschap na de sluiting van het weeshuis opnieuw een taak in de subsidiëring van uiteenlopende kort- of langlopende projecten voor hulpbehoevende kinderen in en om Utrecht.

Het verdwijnen van de specifieke taak van het weeshuis, dat gedurende de negentiende eeuw nog zo'n duidelijke maatschappelijke functie had, is toe te schrijven aan een combinatie van factoren. Enerzijds nam door een stijging van de gemiddelde leeftijd en een toename van de welvaart het beroep op het weeshuis vanaf het eind van de negentiende eeuw snel af. De stijging van de welvaart maakte het vaak mogelijk in familieverband oplossingen voor verweesde kinderen te vinden. Daarbij speelden de betere sociale voorzieningen die in het kader van de verzorgingsstaat tot stand kwa-

men een belangrijke rol. Aan de andere kant veranderden de denkbeelden over opvoeding en maatschappelijke verhoudingen. Het verdwijnen van het standsdenken en de secularisatie ontnamen het weeshuis niet alleen zijn maatschappelijk draagvlak, ook de functie die het vervulde in de handhaving van de bestaande maatschappelijke verhoudingen verloor hiermee zijn betekenis. Het waren echter vooral de veranderende opvattingen over de opvoeding en de rol van het gezinsleven hierin, die het weeshuis, ondanks de voortdurende verbeteringen en reorganisaties, tot een verouderde instelling maakten. Het gezinsideaal kon per slot van rekening het best worden benaderd in een gezin. De sluiting van het tehuis waartoe de Broederschap in 1963 moest besluiten, was daarmee onontkoombaar. Als steunfonds betrokken bij de financiering van het Familieverblijf Kinderziekenhuis Utrecht en van vele andere projecten, gaf de Broederschap een nieuwe inhoud aan de stichting van Evert Zoudenbalch, die gedurende bijna vijf eeuwen als weeshuis zo'n vanzelfsprekende plaats in de Utrechtse samenleving had ingenomen.

Literatuur

Adriani 1916

J.H. Adriani, *Geschiedenis en tegenwoordige werkwijze van de Diaconie der Nederlandsch Hervormde Gemeente te Utrecht* (Mededeelingen van den Armenraad te Utrecht, III, 1916).

Adriani 1941

J.H. Adriani, *Het Stadsambachtskinderhuis te Utrecht* (Utrecht, 1941).

Beets

A. Beets, 'Het Heilige Geest- of Armeweeshuis en Kinderhuis te Leiden', *Het Huis*, 1912

Dankers

J.J. Dankers, *Weezenzorg en liefdadigheid. Van Utrechts Gereformeerd Burgerweeshuis tot stichting Het Evert Zoudenbalch Huis* (dissertatie; Utrecht, 1991).

Dankers/Verheul

J.J. Dankers en J. Verheul, *Als een groot particulier huisgezin. Opvoeden in het Utrechts Burgerweeshuis tussen caritas en staatszorg, 1813-1991* met een 'Toekomstperspectief als nawoord' door prof.dr. O.C. Wit (Zutphen, 1991).

Dekker

J.J.H. Dekker, *Straffen, redden en opvoeden. Ontstaan en ontwikkeling van de residentiële heropvoeding in Europa, 1814-1914, met bijzondere aandacht voor 'Nederlandsch Mettray'* (Assen, 1985).

Van Ebbenhorst Tengbergen

J.T.H.C. Van Ebbenhorst Tengbergen, *Liefdadige en andere nuttige instellingen te Utrecht* (Utrecht, 1895)

Engels

J.Th. Engels, *Kinderen van Amsterdam* (Zutphen, 1989).

Enschede

A.J. Enschedé, *Verslag over de geschiedenis en den eigendom van eenige godshuizen te Haarlem* (Haarlem, 1861).

Fuchs

J.M. Fuchs, *Opvangen en opvoeden. Lutherse weezenzorg in Amsterdam, 1678-1978* (Amsterdam, 1978).

Goffman

E. Goffman, *Asylums. Essays on the social situation of mental patients and other inmates* (New York, 1961).

Van der Gouw

L. van der Gouw, 'Burgerweeshuizen', *Historiunculæ, orgaan van de studenten geschiedenis aan de Stedelijke Universiteit van Amsterdam*, 1965, dl. 10.

Groenveld

S. Groenveld, red., *Daar de oranje-appel in de gevel staat. In en om het weeshuis der doopsgezinde collegianten, 1675-1975* (Amsterdam, 1975).

Hallema

A. Hallema, *Geschiedenis van het weeshuis der Gereformeerden binnen Delft* ('s-Gravenhage, 1964).

Hamburger

J. Hamburger, *De armenzorg in de Nederlandsch-Israëlitische gemeente te Utrecht* (Mededeelingen van de Armenraad te Utrecht, VI, 1918).

Hardenberg

H. Hardenberg, *Het Burgerweeshuis te 's-Gravenhage, 1564-1964* ('s-Gravenhage, 1964).

De Jager

J.L. de Jager, *In een ander thuis. De pedagogische geschiedenis van het R.C. Jongensweeshuis en Amstelstad in Amsterdam* (Amsterdam, 1985).

Kok

J.H. Kok, *De geschiedenis van het Grootburgerweeshuis te Kampen, 1539-1923*. (Kampen, 1924).

Kunst

A.J.M. Kunst, *Van St. Elisabethsgasthuis tot Gereformeerd Burgerweeshuis, 1485-1814* (Utrecht, 1954).

Van Lennep

M.J. van Lennep, *Inventaris van het archief van het Old Burgerweeshuis te Leeuwarden*, (Leeuwarden, 1979).

Meischke

R. Meischke, *Amsterdams Burgerweeshuis. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst* ('s Gravenhage, 1975)

Moorman van Kappen

O. Moorman van Kappen, *Tot behoeff der arme wesen. Hoofdstukken uit de geschiedenis van het Burgerweeshuis te Harderwijk* (Zutphen, 1981).

Querido

A. Querido, *Gods- en Gasthuizen. Een geschiedenis van de ziekenverpleging in West-Europa* (Lochem, 1974).

Schmidt

J.D. Schmidt, *Weezenverpleging bij de Gereformeerden in Nederland tot 1795* (Utrecht, 1915).

Shorter

E. Shorter, *The making of the modern family* (Glasgow, 1977).

Smissaert

H. Smissaert, *Overzicht van het Nederlandsche armenwezen* (Haarlem, 1901).

Van Spanje

A.G.J. van Spanje, *Het Roomsche-Katholiek Parochiaal Armbestuur te Utrecht* (Mededeelingen van den Armenraad te Utrecht, IV, 1916).

Spanninga

H. Spanninga, *De blauwe wezen van Leeuwarden. Geschiedenis van het Nieuwe Stadsweeshuis* (Leeuwarden, 1988).

Suir

E.T. Suir, 'Evert Zoudenbalch. Domkanunnik te Utrecht in de tweede helft van de vijftiende eeuw.', *Jaarboek Oud Utrecht* 1977.

Verhey

H.W.J. Verhey, *Driehonderd jaar Aalmoezenerszorg. Geschiedenis van de Rooms-Katholieke Aalmoezenerskamer te Utrecht (1674-1746) en de Oud-Katholieke Aalmoezenerskamer te Utrecht (1747-1974)* (Rotterdam, 1974).

Visser

C.Ch.G. Visser, *De Lutherens in Utrecht. Hun komst geschiedenis en huidige situatie* (Utrecht, 1963).

Willemse

Th.R.M. Willemse, 'De wees een zorg. Pedagogische geschiedenis van de weezenzorg' (typoscript Leiden, 1984).

Winnubst

C.M. Winnubst, *Systemen van opvoeding in inrichtingen in Nederland* (Amsterdam, 1968).

Noten

- 1 Dankers/Verheul.
- 2 Dit artikel is gedeeltelijk gebaseerd op de tegelijk met het jubileumboek verschenen dissertatie van J.J. Dankers, *Weezenzorg en liefdadigheid. Van Utrechts Gereformeerd Burgerweeshuis tot stichting Het Evert Zoudenbalch Huis* (Utrecht, 1991).
- 3 Querido, 8-9.
- 4 Enschedé, 101-103.
- 5 Zie voor de geschiedenis van het Leidse weeshuis Beets, 1-53. Zie voor Delft Hallema. Schmidt geeft een overzicht van de oorsprong van verschillende van deze weeshuizen, 89-95.
- 6 De rechtshistoricus Kunst schreef een studie over de geschiedenis van de stichting vóór 1815. Van de hand van E.T. Suir verscheen een zeer gedegen artikel over de persoon van Zoudenbalch en diens positie in het laat-middeleeuwse Utrecht.
- 7 Engels; Hardenberg; Kok; Van Lennep; Moorman van Kappen.
- 8 Adriani 1941; Spanninga.
- 9 Groenveld; Fuchs.
- 10 Verhey, 73-75.

- 11 Smissaert, 106-108. Zie ook Van Spanje.
 12 Smissaert, 84-88 en 346-349. Zie ook Visser, 26-29.
 13 Hamburger.
 14 Adriani 1916, 23-24.
 15 Van Ebbenhorst Tengbergen, 53.
 16 Overzicht aantallen bewoners in verschillende weeshuizen te Utrecht

	1852	1870	1890	1900	1910
Inwoners					
stad Utrecht	49.176	60.587	86.114	104.190	120.208
Ger. Burgerwuis	134	100	79	64	43
Stadsambachtskhuis	26	35	28	27	32
RK. Weeshuis	104	102	91	84	36
Oud-Kath. Weeshuis	30	30	19	12	4
Luthers Weeshuis	7	14	10	11	7
Centr.lsr. Weeshuis	-	-	60	[58]	56
Diaconie Weeshuis	-	-	40	32	40
Gest. der Liefde	-	-	-	-	12
Totaal weeskind.	301	281	327	288	218

Ontleend aan *Verslagen van den toestand der gemeente Utrecht*.

- 17 Aantal weeskinderen als percentage van de totale Utrechtse bevolking.

	1852	1870	1890	1900	1910
Ger. Burgerweesh.	0,27	0,17	0,09	0,06	0,04
RK Weeshuis	0,21	0,17	0,11	0,08	0,03
Overige weeshuis	0,17	0,12	0,18	0,14	0,11
Totaal	0,65	0,46	0,38	0,28	0,18

- 18 Meischke, 1-7. Zie voor meer voorbeelden uit de zeventiende en achttiende eeuw Schmidt, 80-81.
 19 Kunst, 162-169.
 20 Hallema, 394.
 21 Dankers/Verheul, Bijlagen 1 en 2
 22 Oude Engelse munt, in de zestiende eeuw ook in Nederland nageslagen en gangbaar geworden.
 23 Adriani 1941, 37-38.
 24 Gemeentearchief Utrecht, Archief Gereformeerd Burgerweeshuis, hierna te noemen AGBW, inv. nr 66, Opgaven regering, 1819.
 25 Van der Gouw, 56-78, 60.
 26 Moorman van Kappen, 171.
 27 Dekker, 151-155.
 28 Vgl. Spanninga, 103.
 29 Goffman.
 30 Meischke, 1-7.
 31 Kunst, 54, stichtingsbrief art. 3.
 32 Winnubst, 9-10. Winnubst schrijft: 'De kinderen moesten in het gareel worden gehouden, d.w.z. de reglementen moesten stipt worden nagekomen. Zo men met onwilligheid had te maken, waren de straffen bijzonder hard en er op gericht het kind murw te maken, zodat het zich weer zou voegen in de tredmolen van het dagelijks bestaan.' Zie ook Spanninga, 143.
 33 Willems, 29-30.
 34 Zie bijvoorbeeld Adriani 1941, 123-136.
 35 Zie bijvoorbeeld Engels, 46, en De Jager, 32-35. Spanninga beschrijft de hardvochtige opvoedingspraktijk in het Nieuwe Stadsweeshuis te Leeuwarden, 143-144.
 36 Dekker, 102 en 115-116.
 37 De term werd ontleend aan: G.A. Kooy, *Het modern-Westers gezin; een inleidende gezinssociologische beschouwing* (Hilversum/Antwerpen, 1967)
 38 Shorter, 225.
 39 Hallema, 395-398; Hardenberg, 253; De Jager, 82-84; Spanninga, 154-156.
 40 AGBW, inv. nr. 47, deel 15, Notulen Broederschap, jaarverslag 1877.
 41 AGBW, inv. nr. 55 deel 4, Jaarverslagen, 25 nov. 1965, Jaarverslag door mr. C.C.V. Baron van Boetzelaer van Dubbeldam.
 42 *Jong zijn in Utrecht. Een ongewoon boek met Beschouwingen, Verhalen en Adressen over Jong zijn en Welzijn in de stad Utrecht voor School, Beroep en Vrije tijd*, samengesteld door Theo Jonkergouw en uitgegeven door de stichting jongeren utrecht.
 43 Collectie Evert Zoudenbalch Huis, jaarverslag, 3 dec. 1975 door jhr.mr. L.E. de Geer van Oudegein.
 44 Voor een compleet overzicht van de subsidies zie Dankers/Verheul, bijlage 9.
 45 Gesprek met P.A.R. Rijnders, 4 oktober 1990. *Ronald McDonald Huis Utrecht* (folder).